

บทที่ ๓

การเจริญสมถภาวนา

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์แห่งปัจจัยอันนำไปสู่อริยมรรคนั้น ควรใส่ใจเริ่มต้นด้วยข้อปฏิบัติธรรม ได้แก่ (๑) “กายภาวนา” กับ (๒) “ศีลภาวนา” นั่นคือ ความประพฤติทางกายที่เป็นสุจริต ย่อมทำให้เกิดเป็นเรื่องปกติในการครองชีวิตที่สงบสุขราบรื่น ไม่เดือดร้อนเป็นทุกข์ นำไปสู่ “**ความบริสุทธิ์แห่งศีล**” ได้ คือ **ความประพฤติที่ตามคลองธรรมจนกลายเป็นศีลวัตรที่บริสุทธิ์** ที่เรียกว่า “**ปาริสុทธิศีล ๔**” ดังนี้

“**ปาริสุทธิศีล ๔**” หมายถึง **ศีลคือความบริสุทธิ์-ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์-ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล** ซึ่งเหมาะสมทั้งฝ่ายสมณะและฝ่ายฆราวาส ได้แก่

- (๑) “**ปาฏิโมกขสังวรศีล**” — **ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์** เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย
- (๒) “**อินทริยสังวรศีล**” — **ศีลคือความสำรวมอินทริย์** ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖ ได้แก่ “ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ”
- (๓) “**อาชีวนปาริสุทธิศีล**” — **ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอบเนสนา มีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ เป็นต้น
- (๔) “**ปัจจัยสันนิสิตศีล**” — **ศีลที่เกี่ยวข้องกับปัจจัย ๔** ได้แก่ ปัจจัยปัจเจกเวกขณ คือ พิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา หรือ ความมัวเมาอย่างขาดสติสัมปชัญญะ

ดังนั้น ในขั้นตอนนี้ เป็นเรื่องความนึกคิด ณ ปัจจุบัน อันเป็น “**ปัจจุบันธรรม**” [ให้เปรียบเทียบกับ “**ปัจจุบันนังสญาณ**” (ข้อ ๓ ในญาณ ๓) คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน ปริชากำหนดรู้เหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็น ไปอยู่รู้ว่าควรทำอะไรในเมื่อมีเหตุหรือผลเกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นต้น] ที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องน้อมนำเอา “**ศีล**” มาใช้เป็นเครื่องนำทางชีวิต เป็นสรณะที่พึ่งอาศัยในทุกขณะจิตในขณะนั้น ที่เรียกว่า “**สมาทานศีล**” [ศีลข้อที่ยึดถือมาประพฤติปฏิบัติ] เพื่อให้เกิดความประพฤติที่บริสุทธิ์ตามที่ตั้งเจตนาไว้ นั่นคือ “**ศีลวิสุทธิ**” หมายถึง **ความหมกจดแห่งศีล** นั่นคือ รักษาศีลตามภูมิชั้นจิตของตนให้บริสุทธิ์ และให้เป็นไปเพื่อความสงบสุข-เบิกบาน-ผ่องใส ในฐานะ “**สมาธิ-สมาธิพละ**” เพื่อ “**การเจริญสมถภาวนา**” หรือ “**จิตตภาวนา-สมถกรรมฐาน**” [จิตตวิสุทธิ] และเพื่อให้เกิด “**ธรรมสมาธิ ๕**” หมายถึง **ธรรมที่ทำให้เกิดความมั่นคงในธรรมอันเป็นความจริงที่ตนกำลังปฏิบัติอยู่ว่าใช่ “อริยมรรค”** เกิดความมั่นใจในการปฏิบัติธรรมถูกต้อง ไม่ใช่การปฏิบัติธรรมที่ไร้ทิศทาง ไม่มีเหตุผลและไม่ประกอบด้วยปัญญาแต่ประการใด คือ **กำจัดความข้องใจสงสัยเสีย** [วิจิกิจฉา] ให้ได้ เมื่อเกิด “**ธรรมสมาธิ**” คือ **ความมั่นคงในธรรม** [อวิกเขปะ-ความไม่ฟุ้งซ่าน] ก็จะเกิด “**จิตตสมาธิ-ฌานจิต**” คือ ความตั้งมั่นของจิตในแต่ละระดับขั้นในการเจริญ “**ฌาน ๔-รูปฌาน ๔**” คือ ฌานที่เป็นรูปาวจร

โดยจะเน้นเรื่อง “การกำจัดระงับทวิภูฏิ” คือ ความเห็นผิด สำหรับ คำว่า “ฌาน” หมายถึง การเพ่งอารมณ์จน ใจสนิทแน่วแน่ ละเอียดประณีตจนถึงขั้น “อัปนาสมาธิ” คือ สมาธิแน่วแน่ จิตตั้งมั่นสนิท เป็น “สมาธิใน ฌาน” คือ “เอกัคคตา” เป็นภาวะจิตสงบประณีตซึ่งมี “สมาธิทริย-สมาธิพละ” [สัมมาสมาธิ] เป็น “องค์ ฌาน-ฌานังคะ” หลักในฌานแต่ละชั้น และ “รูปฌาน ๔” ยังจำแนกตามระดับคุณภาพของ “ภูมิจิตแห่งรูปาว จรจิต ๑๕” [จตุกกนัย] หรือแบ่งตาม “ฌานปัญจกนัย-ฌาน ๕” [ให้ละองค์ฌานที่ละองค์ในแต่ละชั้น แต่ยัง ต้องมี “เอกัคคตา” อยู่ในแต่ละชั้น ซึ่ง “ฌานที่ ๕-ปัญจฌาน” ก็ยังคงเหลือองค์ฌาน ๒ คือ “อุเบกขา- เอกัคคตา” เช่นเดิม] โดยสาระเพื่อให้ละเอียดยิ่งขึ้น ได้แก่ (๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ (๒) รูปาวจรวิบากจิต ๕ (๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ (ดูภาคผนวก-เบญจขันธ์ = จิต ๘๘) อนึ่ง โดยพื้นฐานการเจริญฌานนั้น จะใช้ “กรรมฐาน ๔๐” เป็นอารมณ์ และควรเริ่มที่ “อานาปานสติ” [สติพิจารณาลมหายใจ] ก่อนที่จะฝึกด้วย “กสิณ ๑๐” หรือกรรมฐานอื่นๆ ต่อไป สำหรับ “ฌาน ๔-รูปฌาน ๔” แบ่งการฝึกฝนออกเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ กุศลฌาน-โลภุตตรกุศลฌาน-โลภุตตรวิบากฌาน-โลภุตตรกิริยาฌาน [พระอภิธรรมปิฎก วิกังค เล่ม ๒ ภาค ๒ -หน้าที่ 319-335 File 78] ฉะนั้น ควรเริ่มฝึก “กุศลฌาน-จตุกกนัย” ให้เกิดความเชี่ยวชาญก่อน ก่อนที่ ก้าวไปขั้นอื่น และการเจริญ “ฌาน” เพียงอย่างเดียว คือ ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้ เรียกว่า “ทวิภูฏิ ธรรมสุขวิหารธรรม” [ความสุขในปัจจุบัน] ยังไม่ใช่ เป็นธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส คือ “สัลเลขธรรม” ที่ ต้องประกอบด้วย (๑) “ฌาน-ฌานสมบัติ-สมาธิ” กับ (๒) “วิปัสสนา-วิปัสสนาญาณ-ปัญญา” ดังต่อไปนี้

(๑) “ฌาน ๔-รูปฌาน ๔” —ว่าด้วย “กุศลฌาน-จตุกกนัย” [ฌานพื้นฐานที่ต้องฝึกก่อนฌานอื่นๆ] โดย ใช้ “กรรมฐาน ๔๐” โดยใช้ “ปฐวิกสิณ” เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน แต่ก็ควรเริ่มที่ “อานาปานสติ” ก่อนจะฝึกด้วย “กสิณ ๑๐” หรือกรรมฐานอื่นๆ ต่อไป และควรฝึกอบรม “กุศลฌาน” เป็นหลักก่อน “กุศลฌาน-จตุกกนัย” จัดอยู่ในระดับจิตชั้น “รูปาวจรกุศลจิต ๕” [เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น ควรอ่านหัวข้อ ถัดไปข้างล่าง “ธรรมสมาธิ ๕” กับ “องค์ฌาน ๖” มาก่อน] ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) “ปฐมฌาน” มีองค์ฌาน ๕ ได้แก่ “วิตก-วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา” ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ (ดูบทที่ ๒-มรรคมงคล ๘) เพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ “วิตก-วิจาร์-ปีติ-สุข- เอกัคคตาแห่งจิต” มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า “ปฐมฌานกุศล” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”

(๒) “ทุติยฌาน” มีองค์ฌาน ๓ ได้แก่ “ปีติ-สุข-เอกัคคตา” ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติยฌานที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ เป็นไปในภายใน [เป็นของภายในเฉพาะตน] เป็นธรรมชาติผ่องใส [ความปลงใจเชื่อ ความ

เลื่อมใสยิ่ง] เพราะ **วิตกวิจารณ์สงบ** [ระงับ เข้าไประงับ คับไป คับไปอย่างราบคาบถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว] **เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแกใจ** [ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทริยสมาธิพละ สัมมาสมาธิ] ไม่มี **วิตก** [ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ = วิตก] ไม่มี **วิจารณ์** [ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณาอารมณ์ ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนืองๆ = วิจารณ์] มีแต่ปีติและสุขอัน **เกิดแต่สมาธิ** [ความผ่อนคลาย ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ในสมาธิ] อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ **“ปีติ-สุข-เอกัคคตาแห่งจิต”** มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **“ตติยฌานกุศล”** ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า **“ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”**

(๓) **“ตติยฌาน”** มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ **“สุข-เอกัคคตา”** ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ **“สุข-เอกัคคตาแห่งจิต”** มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **“ตติยฌานกุศล”** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า **“ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”**

(๔) **“จตุตถฌาน”** มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ **“อุเบกขา-เอกัคคตา”** ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุจตุตถฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้เพราะ โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ **“อุเบกขา-เอกัคคตาแห่งจิต”** มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **“จตุตถฌานกุศล”** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า **“ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”**

หมายเหตุ: รายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับ **“องค์ฌาน-ฌานังคะ”** ให้ดูในหัวข้อข้างล่าง คือ **“องค์ฌาน ๖”** ได้แก่ **“วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-อุเบกขา-เอกัคคตา”** ให้พิจารณานิยามในแต่ละองค์อย่างละเอียด เมื่อปฏิบัติ นั่งสมาธิแล้ว จะได้มีเกณฑ์ในทางปฏิบัติ ที่เกี่ยวข้องกับ **“องค์มรรค-มัคคังคะ”** แห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ [อธิจิตตสิกขา = สัมมาวาจา-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ] รวมทั้ง **“องค์แห่งการตรัสรู้-โพชฌงค์”** หรือ **“องค์แห่งการตรัสรู้แล้ว-สัมโพชฌงค์”** [สติ-ธัมมวิจยะ-วิริยะ-ปีติ-ปัสสัทธิ-สมาธิ-อุเบกขา] ส่วนคำว่า **“เจริญมรรคปฏิบัติ”** คือ การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ (ดูบทที่ ๒-มรรคมีองค์ ๘) และ คำว่า **“วิเวก”** หมายถึง ความสงัด ความปลีกออก ได้แก่ (๑) **“กายวิเวก”** คือ อยู่ในที่สงัด (๒) **“จิตตวิเวก”** คือ จิตสงบเป็น (๓) **“อุปธิวิเวก”** คือ หมดกิเลส

(๒) “ฌาน ๔–รูปฌาน ๔” —ว่าด้วย “**โลกุตตรกุศลฌาน–จตุกกนัย**” โดยใช้ “**กรรมฐาน ๔๐**” เป็น อารมณ์แห่งกรรมฐาน และควรเริ่มที่ “**อานาปานสติ**” ก่อนจะฝึกด้วย “**กสิณ ๑๐**” หรือกรรมฐาน อื่นๆ ต่อไป ควรฝึกอบรม “**กุศลฌาน**” เป็นหลักก่อน ค่อยก้าวมาที่ “**โลกุตตรกุศลฌาน**” ฉะนั้น “**โลกุตตรกุศลฌาน–จตุกกนัย**” จัดอยู่ในระดับจิตชั้น “**รูปาวจรกุศลจิต ๕**” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) “**ปฐมฌาน**” มีองค์ฌาน ๕ ได้แก่ “**วิตก–วิจาร์–ปีติ–สุข–เอกกคตา**” ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปีติ และ สุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญาญา [๑. **ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญาญา** คือ ปฏิบัติที่ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า ๒. **ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญาญา** คือ ปฏิบัติที่ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว ๓. **สุขาปฏิบัติ ทันทาภิญาญา** คือ ปฏิบัติที่ปฏิบัติได้สะดวก แต่รู้ได้ช้า] อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ “**วิตก–วิจาร์–ปีติ–สุข–เอกกคตาแห่งจิต**” มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า “**ปฐมฌานกุศล**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “**ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน**”

(๒) “**ทุติยฌาน**” มีองค์ฌาน ๓ ได้แก่ “**ปีติ–สุข–เอกกคตา**” ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าไปสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุดุติยฌาน อันเป็นไปในภายใน [เป็นของ ภายในเฉพาะตน] **เป็นธรรมชาติผ่องใส** [ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง] **เพราะวิตกวิจาร์สงบ** [วิตกและวิจาร์นี้ ระงับ เข้าไประงับ คับไป คับไปอย่างราบคาบถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว] **เป็นธรรมชาติขุ่นแก่ใจ** [สมาธิ = ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ] **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์** [วิตกและวิจาร์นี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ คับไป คับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว] มีแต่ปีติและสุขอัน **เกิดแต่สมาธิ** [ความผ่องใส ปีติ สุข เอกกคตาแห่งจิต เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปราบถูกแล้ว ในสมาธินี้] เป็นทุกขาปฏิบัติทันทาภิญาญา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ “**ปีติ–สุข–เอกกคตาแห่งจิต**” [สมาธิ] มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า “**ทุติยฌานกุศล**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “**ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน**”

(๑) “ตติยฌาน” มืองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “สุข-เอกกคตา” ดังนี้

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุทุติยฌาน บรรลุตติยฌาน **เพราะคลายปีติได้ อีกด้วย** [ความอึดใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปีติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชมยินดี = ปีติ นั่นคือ ปีตินี้ สงบ ระวัง เข้าไประวัง ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไป ด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว = เพราะคลายปีติได้อีกด้วย] จึง **เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา** [ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่ง เฉพาะ ความเป็นกลางแห่งจิต = อุเบกขา นั่นคือ เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว = **เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา**] มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย [ขั้น ๓ = สัญญาขั้น-สังขารขั้น-วิญญาณขั้น] บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ เป็น ทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๒ คือ “**สุข-เอกกคตาแห่งจิต**” มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า “**ตติยฌานกุศล**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “**ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน**”

(๔) “จตุตถฌาน” มืองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “อุเบกขา-เอกกคตา” ดังนี้

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุทุติยฌาน บรรลุตติยฌาน บรรลุจตุตถฌาน **ไม่มีทุกข์** [ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส = **ทุกข์**] **ไม่มีสุข** [ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส = **สุข**] **เพราะละสุขและทุกข์ได้** [สุขและทุกข์นี้ สงบ ระวัง เข้าไประวัง ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว = เพราะละสุขและทุกข์ได้] **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท** [ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส = **โสมนัส** ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส = **โทมนัส**] ในก่อน มีสติบริสุทธ์ ผ่องแผ้ว เพราะอุเบกขา เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมย์ใด ฌานมี

องค์ ๒ คือ “อุเบกขา-เอกัคคตาแห่งจิต” มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า “จตุตถฌานกุศล” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน”

(๑) “ฌาน ๔-รูปฌาน ๔” —ว่าด้วย “โลกุตตรวิปាកฌาน-จตุกกนัย” [เท่านั้น] โดยใช้ “กรรมฐาน ๔๐” โดยใช้ “อานาปานสติ” เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน คำว่า “วิปាក” หมายถึง ผลโดยตรงของกรรมต่อชีวิตของตัวผู้กระทำ ไม่ว่าจะเป็ผลดีหรือผลร้ายสุดแต่กรรมดีหรือกรรมชั่วที่เขาได้ทำ แต่ในข้อนี้ จะเป็น “กุศลวิปាកจิต” ไม่ใช่ผลทางอ้อม “นิสสันท์-นิสสันท์ผล” หรือผลที่งอกเงยตามมา “อานิสงส์-อานิสงส์ผล” ซึ่งตรงกันข้ามกับคำว่า “อาทีนพ-อาทีนวะ” ซึ่งหมายถึง โทษผลร้าย ส่วนเสีย ข้อบกพร่อง ฉะนั้น “โลกุตตรวิปាកฌาน-จตุกกนัย” จัดอยู่ในระดับจิตชั้น “รูปาวจรวิปាកจิต ๕” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) “ปฐมฌาน” มีองค์ฌาน ๕ ได้แก่ “วิตก-วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา” ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันทาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ [การถูกต้องนุ่มนวล] เจตนา วิตก วิจาร์ ปีติ เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ชีวีตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตป্পะ สมณะ [สงบความฟุ้งซ่านในกิจอื่นๆ] ปัคคาหะ [การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความเพียรที่พอดี โดยประคองจิตให้เป็นไปในกุศล] อวิกเขปะ [ความตั้งอยู่แห่งจิต-ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต] มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล —ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิปាក เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแลประกอบด้วย วิตก วิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันทาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ “วิตก-วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตาแห่งจิต” มีในสมัยนั้น นี้ เรียกว่า “ปฐมฌานวิปាក” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน”

(๒) “ทุติยฌาน” มีองค์ฌาน ๓ ได้แก่ “ปีติ-สุข-เอกัคคตา” ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุดุติยฌาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติ ผ่องใส เพราะวิตก วิจาร์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันทาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร์ ปีติ เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ชีวีตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉา

วายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาริพละ อหิริกพละ อโนตตปฺปพละ โลกะ โมหะ
อภิขฉา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตปฺปะ สมะละ ปັคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล —ภิกขุ บรรลุทุติยฌานอันเป็นวิบาก เพราะ โลกุตตรกุศล
ฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอัน
เกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓
คือ “ปีติ-สุข-เอกัคคตาแห่งจิต” มีในสมัยนั้น เรียกว่า “ทุติยฌานวิบาก” ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า “ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน”

(๓) “ตติยฌาน” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “สุข-เอกัคคตา” ดังนี้

ภิกขุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน
เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุทุติยฌาน บรรลุตติยฌาน อันเป็นไป
ภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ ปีติสงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก่ใจ ไม่มี
วิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปีติ และมีแต่สุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา วิริยนทริย สมารินทริย ชีวิตินทริย
มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกปฺปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาริพละ อหิริกพละ
อโนตตปฺปพละ โลกะ โมหะ อภิขฉา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตปฺปะ สมะละ ปັคคาหะ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล —ภิกขุ บรรลุตติยฌานอันเป็น
วิบาก เพราะ โลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไป
ภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์ปีติสงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก่ใจ ไม่มี
วิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปีติ และมีแต่สุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา
ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ “สุข-เอกัคคตาแห่งจิต” มีในสมัยนั้น
เรียกว่า “ตติยฌานวิบาก” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน”

(๔) “จตุตถฌาน” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “อุเบกขา-เอกัคคตา” ดังนี้

ภิกขุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน
เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุทุติยฌาน บรรลุตติยฌาน บรรลุจตุตถฌาน
อันเป็นไปภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ ปีติสงบ เป็นธรรมเอกมุข
ขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปีติ ไม่มีสุข และมีแต่อุเบกขาอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุก
ขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา วิริยนทริย
สมารินทริย ชีวิตินทริย มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกปฺปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ
สมาริพละ อหิริกพละ อโนตตปฺปพละ โลกะ โมหะ อภิขฉา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ
อโนตตปฺปะ สมะละ ปັคคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล —

ภิกษุ บรรลุจตุตถฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้
แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์ปีติสงบ เป็นธรรม
เอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปีติ ไม่มีสุข และมีแต่อุเบกขาอันเกิดแต่สมาธิ
เป็นทุกขาปฏิบัติพาทันธาภิญญา ชนิดสูญญตะ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ “**อุเบกขา-
เอกัคคตาแห่งจิต**” มีในสมัยนั้นเรียกว่า “**จตุตถฌานวิบาก**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า “**ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน**”

(๔) “**ฌาน ๔-รูปฌาน ๔**” —ว่าด้วย “**โลกุตตรกิริยาฌาน-จตุกกนัย**” โดยใช้ “**กรรมฐาน ๔๐**” ใน
ชื่อ “**ปฐวิกสิต**” เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน [**“กิริยา”** คือ เจตนาไม่ก่อวิบาก จึงไม่เป็น “**กรรม**”
เป็นอารมณ์ของพระอรหันต์] ฉะนั้น “**โลกุตตรกิริยาฌาน-จตุกกนัย**” จัดอยู่ในระดับจิตชั้น
“**รูปาวจรกิริยาจิต ๕**” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) “**ปฐมฌาน**” มีองค์ฌาน ๕ ได้แก่ “**วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา**” ดังนี้
ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌาน อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่
กรรมวิบาก **เป็นทิฏฐธัมมสุขวิหาร** [การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน] สงัดจากกาม สงัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก
วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ “**วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-
เอกัคคตาแห่งจิต**” มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า “**ปฐมฌานกิริยา**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า “**ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน**”

(๒) “**ทุติยฌาน**” มีองค์ฌาน ๓ ได้แก่ “**ปีติ-สุข-เอกัคคตา**” ดังนี้
ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก **เป็นทิฏฐธัมมสุขวิหาร** [การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน] บรรลุทุติยฌานที่มีปฐวิ
กสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็น
ธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด
ฌานมีองค์ ๓ คือ “**ปีติ-สุข-เอกัคคตาแห่งจิต**” มีในสมัยนั้นนี้เรียกว่า “**ทุติยฌานกิริยา**”
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “**ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน**”

(๓) “**ตติยฌาน**” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “**สุข-เอกัคคตา**” ดังนี้
ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก **เป็นทิฏฐธัมมสุขวิหาร** [การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน] บรรลุตติยฌาน ที่มีปฐวิ
กสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ ปีติสงบ
เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปีติ และมีแต่สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่

ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ “สุข-เอกัคคตาแห่งจิต” มีในสมัยนั้นนี้เรียกว่า “ตติยฌาน
กิริยา” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน”

(๔) “จตุตถฌาน” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “อุเบกขา-เอกัคคตา” ดังนี้

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก เป็น*ทิฏฐธัมมสุขวิหาร* [การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน] บรรลุจตุตถฌาน ที่มีปฏิ
กตินเป็นอารมณ์ อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข
สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปิติ ไม่มีสุข และมีแต่อุเบกขาอัน
เกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ “อุเบกขา-เอกัคคตาแห่งจิต” มีในสมัยนั้น
นี้เรียกว่า “จตุตถฌานกิริยา” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า “ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยฌาน”

แต่อย่างไรก็ตาม การจะบรรลุฌานได้นั้น ภาวะจิตต้องตั้งมั่นอยู่ใน “ธรรมสมาธิ ๕” มาก่อน ซึ่งเป็น “จิตต
สมาธิ” โดยมีข้อประพฤติกปฏิบัติอันเป็นกุศล ที่เรียกว่า “กุศลกรรมบถ ๑๐” [ศีลบริสุทธินั้นคือ “ศีล ๕” หรือ
“สุจริต ๓” อันเกี่ยวกับการกระทำความทั้ง ๓ = กายกรรม-วจีกรรม-มโนกรรม] ซึ่งไม่ใช่ “กุ่มมัลละ” [ทาง
ชั่ว] เพราะเป็นทางอัน *บัณฑิต* [ผู้มีปัญญา-นักปราชญ์-ผู้รู้ คือ ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา วิญญู-ผู้รู้ความ คือ ผู้
สามารถรู้เข้าใจคำดีคำร้าย คำหยาบคำไม่หยาบ หรือ วิญญูชน-ผู้รู้ผิดชอบชั่วดี] ฟังเกลียด *เพราะเป็นทางนำ
ความพินาศมาให้* หรือเป็นทางแห่งอบายทั้งหลายที่บัณฑิต [ผู้เจริญแล้ว] ฟังเกลียด และไม่ใช่ “มิจฉาปะละ”
[ทางผิด] เพราะไม่ใช่ “*ทางแห่งอริยมรรค*” ให้พิจารณารายละเอียดย่อใน “กุศลกรรมบถ ๑๐” เพื่อให้
องค์ประกอบสำคัญในข้อธรรมนั้นๆ อันเป็นฐานให้เกิด “ธรรมสมาธิ ๕” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“กุศลกรรมบถ ๑๐” หมายถึง *ทางแห่งกุศลกรรม ทางทำความดี กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ* [กฎ
แห่งกรรมดี] นั่นคือ “กฎแห่งกรรมดี-กุศลกรรม” = “*ทำดี-ย่อมได้ดี*” และ “*ทำชั่ว-ย่อมได้ชั่ว*” ให้
วิเคราะห์ห้วงข้อปัจจัยที่เป็น “*เหตุในการละเว้น*” ว่าโดยหัวข้อธรรมย่อ ดังนี้

ก. “กายกรรม ๓” คือ *การกระทำทางกายด้วย “กายสุจริต ๓”*

(๑) ปาณาติปาตา เวรมณี — เว้นจากปลงชีวิต งดเว้นปาณาติบาต

ปาณาติบาต นั้น มีองค์ ๕ ได้แก่

๑. ปาโณ — สัตว์มีชีวิต

๒. ปาณสญญิตา — ตนรู้ว่าสัตว์มีชีวิต

๓. วชกจิตต์ — จิตคิดจะฆ่า

๔. อุปทุกโม — มีความพยายาม [ลงมือทำ]

๕. เตน มรณํ — สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น

ปาณาติบาต นั้น มีประโยค ๖ ได้แก่

๑. สาทัดติกประโยค — ประโยคที่ฆ่าด้วยมือตนเอง
๒. อาณัตติกประโยค — ประโยคที่สั่งให้คนอื่นฆ่า
๓. นิสัสัคคิยประโยค — ประโยคที่ฆ่าด้วยอาวุธที่ซัดไป
๔. ถาวรประโยค — ประโยคที่ฆ่าด้วยอุปกรณ์ที่อยู่กับที่
๕. วิชขามยประโยค — ประโยคที่ฆ่าด้วยวิชา
๖. อิทธิมยประโยค — ประโยคที่ฆ่าด้วยฤทธิ์

(๒) อทินนาทานา เวมณี — เว้นจากการขโมย งดเว้นอทินนาทาน

อทินนาทาน นั้น มีองค์ ๕ ได้แก่

๑. ปรปริกุกหิต์ — ของที่เจ้าของหวงแหน
๒. ปรปริกุกหิตสณญิตา — รู้ชื่อว่า เป็นของที่เจ้าของหวงแหน
๓. เถยยจิตต์ — จิตคิดลัก
๔. อุปกุกโม — พยายามลัก
๕. เตน ھرณั — ลักมาได้ด้วยความพยายามนั้น

อทินนาทาน นั้น มี ๕ ประโยค [อำนาจอาหาร เช่น ลัก-ชิงทรัพย์วิ่งราว-ลักต้อน-แย่ง-ลักลับ-ตุ๋น-ลักขอก-ตระบัด-ปล้น-หลอกลวง-กดขี่กรรโชก-ลักซ่อน] ได้แก่

๑. เถยยาวหาร — ลักโดยการขโมย
๒. ปสัยหาวหาร — ลักโดยข่มขืน
๓. ปฏิจันนาวหาร — ลักซ่อน
๔. ปริกัปปาวหาร — ลักโดยกำหนดของ
๕. กุสาวหาร — ลักโดยสับสลา

(๓) กามสุมิจจาจารา เวมณี — เว้นจากประพฤตินิโคตติในกาม งดเว้นกามสุมิจจาจารา

อพรหมจรรย์ นั้น มีองค์ ๔ ส่วน กามสุมิจจาจารา นั้น มีสัมภาระ [องค์] ๕ ได้แก่

๑. อชฺฌมาจริยวตฺถุ — สิ่งของที่พึงล่วงละเมิด — วัตถุอันไม่พึงถึง
๒. เสวนจิตต์ — จิตคิดจะเสพ — จิตคิดจะเสพในวัตถุอันไม่พึงถึงนั้น
๓. ปโยคั สมาเป็นชชติ — พยายามเข้าถึง — ความพยายามในการเสพ
๔. สาทิยติ - ยินดี — การหยุดอยู่แห่งการปฏิบัติต่อองค์มรรคด้วยมรรค
๕. การกระทำด้วยมือของตนก็เป็นความพยายามอย่างหนึ่ง

ข. “วจีกรรม ๔” คือ การกระทำทางวาจาด้วย “วจีสวจิต ๔”

(๔) มุสาวาทา เวมณี — เว้นจากพูดเท็จ งดเว้นมุสาวาท

มุสาวาท นั้น มีองค์ ๔ ได้แก่

๑. อดถัม วตุฏฐ์—เรื่องไม่แท้
๒. วิสัวาทนจิตต์—จิตคิดจะพูดให้คลาดเคลื่อน
๓. ตชฺโช วายาโม—ความพยายามเกิดจากจิตคิดจะพูดให้คลาดเคลื่อนนั้น
๔. ปรสฺส ตทตฺถวิฆานนํ—คนอื่นรู้เรื่องนั้น

(๕) ปิสุณาย วาจา ย เวรมณี— เว้นจากพูดต่อเสียด งดเว้นปิสุณาวาจา-พยาบัตติ [คิดปองร้าย]

ปิสุณาวาจา นั้น มีองค์ ๔ ได้แก่

๑. ภินฺทิตฺตํ โป โปโร—ผู้อื่นที่ฟังให้แตกกัน
๒. เภทฺปุเรกฺขารตา—มุ่งให้เขาแตกกันว่า คนเหล่านี้จักเป็นผู้ต่างกัน และแยกกัน ด้วยอุบายอย่างนี้ หรือ ปิยภุมฺมตา ประสงค์ให้ตนเป็นที่รักกว่า เราจักเป็นที่รัก จักเป็นที่ไว้วางใจ ด้วยอุบายอย่างนี้
๓. ตชฺโช วายาโม—ความพยายามที่เกิดแต่ความมุ่งให้เขาแตกกันนั้น
๔. ตสฺส ตทตฺถวิฆานนํ—ผู้อื่นรู้เรื่องนั้น

(๖) ผรุสฺสาย วาจา ย เวรมณี— เว้นจากพูดคำหยาบ งดเว้นผรุสฺววาจา-อสุโรปะ [ปากร้าย]

ผรุสฺววาจา นั้น มีองค์ ๓ ได้แก่

๑. อุกฺโกสิตฺตํ โป โปโร—คนอื่นที่ตนคำ
๒. กุปฺปิตฺตจิตฺตํ—จิตโกรธ
๓. อุกฺโกสนา—การคำ

(๗) สมนฺพฺปลาปา เวรมณี— เว้นจากพูดเพื่อเจ้อ งดเว้นสัณฺหปฺปลาปะ-อนัตตมนตา [ความไม่มีใจแหม่มชื่น]

สัณฺหปฺปลาปะ นั้น มีองค์ ๒ ได้แก่

๑. นิริตฺถกถาปุเรกฺขารตา—มุ่งกล่าวถ้อยคำที่ไร้ประโยชน์มีเรื่อง ภารตยฺยทฺธ และเรื่องชิงนางสีดา เป็นต้น
๒. ตถารูปีกถากถนํ—กล่าวเรื่องเช่นนั้น ชื่อว่า พูดถูกกาล เพราะพูดตามกาล อธิบายว่า พูดกำหนดเวลาให้เหมาะแก่เรื่องที่จะพูด

ค. “มโนกรรม ๓” คือ การกระทำทางใจด้วย “มโนสุจริต ๓”

(๘) อนภิชฺฐา— ความไม่คิดเพ่งเล็งอยากได้ของเขา ละเว้นอภิขณา-ลฺพภิตตตะ [ความโลภ]

-สาราคะ [ราคะกล้า ความกำหนัดข้อมใจ] -สาร์ชชิตตตะ [ความกำหนัด]

อภิขณา นั้น สัมภาระ [องค์] ๒ ได้แก่

๑. ภัณฺฑะ—สิ่งของ ของผู้อื่น
๒. น้อมภัณฺฑะนั้นไปเพื่อตน

(๘) **อพฺยาปาท** — ความไม่คิดร้ายพยาบาท ละเว้นความประทุษร้าย – **วิโรธ** [ความโกรธ] – **ปฏีวิโรธ** [ความแค้น] – **ฉมฺทิกกะ** [ความดุร้าย] – **อนัตตมมตา** [ความไม่มีใจเข้มแข็ง] **พยาบาท** นั้น มีสัมภาระ [องค์] ๒ ได้แก่

๑. สัตว์อื่น

๒. การคิดเพื่อความพินาศแห่งสัตว์อื่นนั้น

(๑๐) **สมฺมาทิฏฺฐิ** — ความเห็นชอบ ถูกต้องตามคลองธรรม ละเว้นความเห็นผิด – **มิจฺฉาทิฏฺฐิ** **มิจฺฉาทิฏฺฐิ** นั้น มีสัมภาระ [องค์] ๒ ได้แก่

๑. ความที่วัตถุดิบจากอาการที่ตนถือเอา แต่ให้พิจารณาสิ่งที่เป็นความจริง “**สังฺจรรรรม-ปรมฺตตสัจจะ**” แห่งสัมมาทิฏฺฐิ

๒. การบำเรอวัตถุนั้น โดยความเป็นเหมือนอย่างที่ตนถือเอา แต่ให้พิจารณาถึงสภาพความเป็นจริงด้วยเหตุผลและปัญญาแห่งสัมมาทิฏฺฐิ อันสหระคตด้วย “**โยนิโสมนสิการ**”

หมายเหตุ: ส่วนปฏิบัติภยธรรมนั้น คือ “**อกุศลกรรมบถ ๑๐**” ได้แก่ (๑) ปาณาติบาต (๒) อทินนาทาน (๓) กามมุสุมิจฺฉาจาร (๔) มิสาวาท (๕) ปิสฺสูณาวาจา (๖) ผรุสวาจา (๗) สัมผัสปลลาปะ (๘) อภิขมา (๙) พยาบาท (๑๐) มิจฺฉาทิฏฺฐิ อย่างไรก็ตาม ถ้าผู้กำลังจะเป็น “**สมถนาสิก**” คือ **ผู้เจริญสมถกรรมฐาน** นั้น ไม่สามารถสร้างทางแห่งความดีด้วย “**กุศลกรรมบถ ๑๐**” ได้ โอกาสที่จะได้ “**สมถะ-ฌาน**” เป็น “**ยาน**” ไปสู่การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน [ญาณ] นั้น คงเป็นไปได้ยากยิ่ง ยกเว้น “**วิปัสสนาสิก**” หมายถึง **ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน** คือ ผู้เจริญวิปัสสนาโดยยังไม่ได้ฌานสมาบัติมาก่อน

ดังนั้น “**กุศลกรรมบถ ๑๐**” คือ เส้นทางนำไปสู่ “**ธรรมสมาธิ ๕-จิตตสมาธิ**” เพราะสามารถดับ “**นิรวณ ๕-นิรวณูปกิเลส**” หรือ “**อุปกิเลส ๑๖-จิตตอุปกิเลส**” ได้ ซึ่งเกิดจากการประพฤติปฏิบัติตาม “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” ที่ทำให้มาก และมีความสัมพันธ์เชิงความหมายโดยตรงกับนิยาม “**องค์ฌาน ๖**” ที่อยู่ในอันดับถัดไป ดังนี้

“**ธรรมสมาธิ ๕**” หมายถึง **ธรรมที่ทำให้เกิดความมั่นสนิทในธรรม เกิดความมั่นใจในการปฏิบัติ ธรรมถูกต้อง กำจัดความข้องใจสงสัยเสียได้** เมื่อเกิด “**ธรรมสมาธิ**” คือ **ความมั่นสนิทในธรรม** ก็จะเกิด “**จิตตสมาธิ**” ตามมา คือ **ความตั้งมั่นของจิต** ต้องเจริญพร้อม “**โพธิปักขิยธรรม ๓๗**” ได้แก่

(๑) “**ปราโมทย์**” — ความชื่นบานใจ-ร่าเริงสดใสรื่นใจดี [= ภาวะจิตพื้นฐานในฌาน]

(๒) “**ปีติ**” — ความอิมใจ-ความปลื้มใจ [= องค์ฌาน]

(๓) “**ปัสสัทธิ**” — ความสงบเย็นกายใจ-ความผ่อนคลายรื่นสบาย [= โพชฌงค์-องค์การตรัสรู้]

(๔) “**สุข**” — ความรื่นใจไร้ความข้องขัด [= องค์ฌาน]

(๕) “**สมาธิ**” — ความสงบจิตตั้งมั่นสนิท-ไม่มีสิ่งรบกวนร้าวระคาย [= องค์ฌาน-โพชฌงค์-องค์การตรัสรู้]

หมายเหตุ: องค์ธรรมย่อยในแต่ละหลักธรรมนั้น ถึงจะเป็นคำเดียวกัน แต่มีความหมายแตกต่างกันในเชิงความละเอียดอ่อนประณีต เช่น ปิติธรรมสมาธิ-ปีติรูปฌาน-ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นต้น คำว่า “โพชฌงค์” คือ องค์แห่งการตรัสรู้ และ “สัมโพชฌงค์” คือ องค์แห่งการตรัสรู้แล้ว

“องค์ฌาน ๖-ฌานังคะ” หมายถึง องค์ธรรมทั้งหลายที่ประกอบกันเข้าเป็นฌานขั้นหนึ่งๆ หรือ “อารมณ์แห่งกรรมฐาน” ที่เกิดขึ้นขณะมโนการกรรมฐานหนึ่งๆ ได้แก่

- (๑) “วิตก” — ความตรึก ความตริตริึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ การปักจิตลงสู่อารมณ์
- (๒) “วិจาร” — ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณาความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์การพิจารณาอารมณ์ การตามพื้นอารมณ์
- (๓) “ปีติ” — ความอึดใจ ความปราโมทย์-ปรีดาปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ความดื่มด่ำในใจ ซึ่งเอิบอาบไปทั่วสรรพางค์
- (๔) “สุข” — ความสบายใจ ความสุขทางใจ ความสุขจำขึ้นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่ “เจโตสัมผัส-มโนสัมผัส” [ความกระทบทางใจ = ใจ-ธรรมารมณ์-มโนวิญญูณ] กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
- (๕) “อุเบกขา” — ความมีจิตเรียบสมดุลงเป็นกลาง ความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท ความสบายทางใจก็ไม่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส
- (๖) “เอกัคคตา” — การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไปภาวะที่จิตตั้งเรียบสงบแน่วไม่ฟุ้งซ่านอยู่ในอารมณ์อันเดียว “ความสงบอินทรีย์” คือ “สมาธิอินทรีย์-สมาธิพละ-สัมมาสมาธิ”

ฉะนั้น ในการเข้าถึง “องค์ฌาน-ฌานังคะ” แต่ละองค์นั้น เป็นขั้นตอนที่สำคัญที่สุดในการเจริญสมถภาวนา ต้องสัมผัสด้วยประสบการณ์ ความรู้สึก ที่เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐานอย่างแท้จริง โดยเริ่มที่ “วิตก-วิจาร” กำหนดสติรู้ทุกขณะจิต คือ “ลมหายใจเข้า-ลมหายใจออก” [อานาปานสติ] เป็นทั้ง (๑) “เครื่องระลึกของสติ” คือ มีความนึกคิดตรึกตราอยู่ที่ลักษณะลมหายใจ และ (๒) “เครื่องเรียนรู้ของสัมปชัญญะ” คือ มีความนึกคิดพิจารณาประเภทอารมณ์ [มโนวิญญูณ] ที่เกิดขึ้นกับลักษณะลมหายใจเข้าออก [อัสสาสะ-ปัสสาสะ] จนเห็นลมหายใจเป็นภาพนิมิตขึ้นใน “มโนทวาร” [สนามอารมณ์แห่งจิตใจ] ซึ่งต้องเป็นนิมิตไม่เคลื่อนไหวก่อน “อุคคหนิมิต” เช่น มีลักษณะคล้ายปูเมฆ จนเป็นภาพนิมิตที่เคลื่อนไหวได้ “ปฏิภาณนิมิต” [อาจมี “อาโลกสัญญา” -การกำหนดรู้ภาวะจิตที่เกิดแสงสว่างไสวทั้งวันและคืน] ที่เคลื่อนเข้าออกที่ปลายจมูก ซึ่งในขณะนั้นลมหายใจจะมีลักษณะละเอียดอ่อนประณีตและแผ่วเบา-นุ่มนวล-สงบระงับ จนเกิด “ปราโมทย์”

(ข้อ ๑ ในธรรมสมาธิ ๕) คือ **ความขึ้นบานใจ-ว่ำเรียงสไต** พร้อมกับการเกิด “**ปีติ**” (ข้อ ๒ ในธรรมสมาธิ ๕) ขึ้นกับนิมิตดังกล่าวนั้น ในขั้นตอนเกิด “**ปีติ ๕**” นี้ จึงเป็นความรู้สึกที่แสดงออกทางอารมณ์แห่งกรรมฐานถึง “**ความอิมใจ ความดีมด่ำใจ ซึ่งเอบอวไปทั่วสรรพางค์**” โดยแยกลักษณะออกเป็น ๕ อย่าง ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมอาจจะประสบในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง หรือทั้งหมดได้ ดังนี้

- “**ปีติ ๕**” หมายถึง **ความอิมใจ-ความดีมด่ำ** เพื่อให้ลูถึงอาการปลื้มใจและโสมนัส ปรินิพพานโมทย์
- (๑) ให้ปีติดำรงอยู่ด้วยความยินดี คือ “**วิตตะ**” (๒) กลายเป็นบุคคลผู้มีปีติพุ่งขึ้นสูงแห่งกายและจิต คือ “**อุทกคะ**” นั่นคือ (๑) ภาวะแห่งผู้ที่มีกายและใจสูงขึ้น คือ “**โธทักคะ**” และประการสุดท้าย คือ (๔) ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน คือ “**อัตตมนา**” [อย่าหลงในปีติจนไม่ก้ำหว้าในองค์ฌานอื่น] ได้แก่
 - (๑) “**ขุททกาปีติ**” —ปีติเล็กน้อย พอขนชูขนน้ำตาไหล
 - (๒) “**ขณิกาปีติ**” —ปีติชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแปลกๆ เป็นขณะๆ คุจฟ้าแลบ
 - (๓) “**โอกันติกาปีติ**” —ปีติเป็นระลอก-ปีติเป็นพักๆ ให้รู้สึกชุ่มลงมาๆ ในกาย คุจคลื่นซัดต้องฝั่ง
 - (๔) “**อุพเพลาปีติ-อุพเพงกาปีติ**” —ปีติไหลคล้อย เป็นอย่างแรงให้รู้สึกใจฟูแสดงอาการหรือทำการบางอย่างโดยมิได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทาน เป็นต้น หรือให้รู้สึกตัวเบาลอยขึ้นไปในอากาศ
 - (๕) “**พรรณาปีติ**” —ปีติซาบซ่าน ให้รู้สึกเย็นซ่านแผ่เอบอวไปทั่วสรรพางค์ ปีติที่ประกอบด้วยสมาธิท่านมุ่งเอาข้อนี้

“**นิมิต ๑**” หมายถึง **เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน ภาพที่เห็นในใจอันเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน** ได้แก่

- (๑) “**บริกรรมนิมิต**” —นิมิตแห่งบริกรรม-นิมิตเตรียม-นิมิตแรกเริ่ม ได้แก่ สิ่งใดก็ตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน เช่น “**ดวงกสิณ**” ที่เพ่งดู หรือ “**พุทธรูป**” [พุทโธ-พุทโธ-พุทโธ] ที่นึกเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจเป็นต้น นิมิตนี้เกิดขึ้นได้ในกรรมฐานทั้ง ๔๐
- (๒) “**อุคคหนิมิต**” —นิมิตที่ใจเรียน-นิมิตติดตา ได้แก่ บริกรรมนิมิตนั้นที่เพ่ง นึกกำหนดจนเห็นแม่นในใจนั้นเป็น “**ภาพติดตา**” ที่เกิดขึ้นในมโนทวารจริงๆ [ภาพแห่งความนึกคิด] เช่น “**ดวงกสิณ**” ที่เพ่งจนติดตา หลับตามองเห็น เป็นต้น ได้ในกรรมฐานทั้ง ๔๐
- (๓) “**ปฎิภาคนิมิต**” —นิมิตเสมือน-นิมิตเทียบเคียง ได้แก่ นิมิตที่เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมิตนั้น แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากสัญญา เป็นเพียงอาการปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิ จึงบริสุทธิ์จนปราศจากลีเป็นต้น และไม่มีมลทินใดๆ ทั้งสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา นิมิตนี้เกิดขึ้นได้เฉพาะในกรรมฐาน ๒๒ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ และ อานาปานสติ ๑ เมื่อเกิด “**ปฎิภาคนิมิต**” ขึ้น จิตย่อมตั้งมั่นเป็น “**อุปจารสมาธิ**” จึงชื่อว่า “**ปฎิภาคนิมิต**” เกิดพร้อมกับ “**อุปจารสมาธิ**” เมื่อเสพ “**ปฎิภาคนิมิต**” นั้นสม่าเสมอด้วย “**อุปจารสมาธิ**” ก็จะสำเร็จเป็น

“อัปนาสมาธิ” ต่อไป “ปฏิบัติภาคนิมิต” จึงชื่อว่าเป็นอารมณ์แก่ “อุปจารภาวนา” และ “อัปนาภาวนา”

ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงต้องมุ่งเอา “พระฌาณปีติ” เพราะเป็น “ปีติ” (ข้อ ๓ ในองค์ฌาน ๖) ที่ประกอบอยู่กับ “เอกัคคตา” ใน (๑) “ปฐมฌาน” มีองค์ฌาน ๕ ได้แก่ “วิตก-วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา” และ (๒) “ทุติยฌาน” มีองค์ฌาน ๓ ได้แก่ “ปีติ-สุข-เอกัคคตา” ก่อนที่จะคืบหน้าไปสู่ (๓) “ตติยฌาน” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “สุข-เอกัคคตา” กับ (๔) “จตุตถฌาน” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “อุเบกขา-เอกัคคตา” แต่ในขณะที่เกิด “พระฌาณปีติ” นั้น ทำให้เกิด “ปัสสัทธา” (ข้อ ๓ ในธรรมสมาธิ ๕) คือ “ความสงบเย็นกายใจ-จิตและกองเจตสิก-ความผ่อนคลายร้อนสบาย” ที่ส่งผลให้ฝ่ายร่างกายสงบเย็นไปด้วย จนกลายเป็น “สุข” (ข้อ ๔ ในธรรมสมาธิ ๕) ด้วย คือ ความรื่นใจไร้ความข้องขัด และ “สุข” (ข้อ ๔ ในองค์ฌาน ๖) คือ ความสบายกายและใจ ความสุขล้ำขั้นทั่วทั้งตัว ที่ประณีตอย่างยิ่ง จากนั้นก็เกิด “สมาธิ” (ข้อ ๕ ในธรรมสมาธิ ๕) คือ ความสงบอยู่ตัวมั่นสนิทของจิตใจ ไม่มีสิ่งรบกวนร้าวระคาย และเกิด “เอกัคคตา” (ข้อ ๖ ในองค์ฌาน ๖) คือ ภาวะที่จิตตั้งเรียบสงบแน่วไม่ฟุ้งซ่านอยู่ในอารมณ์อันเดียว เมื่อปราศจากสิ่งที่มารบกวนใจ ไม่ฟุ้งซ่าน จากนั้น จิตย่อมเล่นม่วนคู่ “อุเบกขา” (ข้อ ๕ ในองค์ฌาน ๖) คือ ความมีจิตเรียบสมดุลเป็นกลาง ความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท เพราะมี “สติ” ที่คมชัดและแก่กล้า “อุปัฏฐาน” ในขณะที่เดียวกันมี “สัมปชัญญะ” [เกิดปัญญาตามที่เป็นอย่างจริง] ชักนำให้ก้าวไปสู่ “อิทธิโมกข์” คือ ความน้อมใจเชื่อ-ศรัทธาแก่กล้า-ความปลงใจ ด้วยจิตผ่องใสแห่งความเลื่อมใสศรัทธาและฉันทะ และ “ปีติคทา” คือ ความเพียรที่พอดี-พร้อมด้วยฉันทะที่แก่กล้า “นิกันติ” คือ ความพอใจ-จิตใจ ฉะนั้น ใน “จตุตถฌาน” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “อุเบกขา-เอกัคคตา” นั้น ย่อมเกิดอานิสงส์ คือ (๑) “โอสถ” คือ แสงสว่าง [อาโลกสัญญา-จิตสว่างไสวไม่ว่าวันหรือคืน ไม่ว่าจะหลับตาหรือลืมตาก็ตาม] กับ (๒) “ญาณ” คือ ความหยั่งรู้ที่คมชัด [โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖-วิชชา ๓-ญาณ ๓-อภิญาญธรรม] เพราะเป็นช่วงที่จิตกำลังก้าวสู่ภูมิแห่งวิปัสสนาอันเป็น “ภูมิของโสดาบัน” เป็นต้นไป เพราะจิตปราศจากนิวรณ์ ซึ่งระงับได้ชั่วคราวด้วย “จตุตถฌาน” ในขณะนั้นๆ ที่เรียกว่า “วิกขัมภนนิโรธ”-ดับด้วยข่มไว้ (ข้อ ๑ ในนิโรธ ๕) คือ การดับกิเลสของผู้ผู้บำเพ็ญฌานถึง “ปฐมฌาน” [ทุติยฌาน-ตติยฌาน-จตุตถฌาน] ขึ้นไป ย่อมข่มระงับนิวรณ์ไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น ตั้งแต่เกิด “ภูมิแห่งโสดาบัน” [สกทาคามี-อนาคามี-อรหันต์] ขึ้นไปนั้น เป็นการก้าวสู่ “ภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัญฐาน” และ “สมาธิในฌาน” [เอกัคคตาแห่งสมาธิ] ขณะนั้น ก็จะเป็น “สมาธิในวิปัสสนา-ตัววิปัสสนา” [สมาธิ-อุเบกขา] ต่อไป

นอกจากนี้ ยังควรแยกแยะ “มิตติความสัมพันธ” ระหว่าง “ฌาน ๔-จตุกกนัย” และ “ธรรมสมาธิ ๕” ซึ่งเป็นฝ่ายสมถภาวนา โดยเปรียบเทียบกับ “วิปัสสนูปกิเลส ๑๐” ซึ่งเป็นฝ่ายวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจน เพราะในบางครั้งจะไม่มีเขตแดนกันกันอย่างชัดเจนเช่นกัน เพราะเป็นธรรมที่เกิดคู่กันที่คล้องตามกัน คือ “ปัสสัทธาอุคพาติ” ดังเช่น “สติ” กับ “สัมปชัญญะ” เรียกว่า “สติสัมปชัญญะ” หรือ “หิริ” กับ “โอตตปปะ” เรียกว่า “หิริโอตตปปะ” [“โลกบาลธรรม ๒-ธรรมเป็นโลกบาล-ธรรมคุ้มครองโลก” คือ

ปกครองควบคุมใจมนุษย์ไว้ให้อยู่ในความดี มิให้ละเมิดศีลธรรม และให้อยู่กันด้วยความเรียบร้อยสงบสุข ไม่เดือดร้อนสับสนวุ่นวาย ได้แก่ (๑) “หิริ” ความละอายบาป–ละอายใจต่อการทำความชั่ว (๒) “โอตตปปะ” ความกลัวบาป–เกรงกลัวต่อความชั่วและผลของกรรมชั่ว) เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันนั้น ก็ให้พิจารณาถึง “โพชฌงค์ ๗” (ข้อ ๖ ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗) หมายถึง “องค์แห่งการตรัสรู้” อันเป็นฝ่าย “อำนาจแห่งฌานสมาธิ” [สัมมาวายามะ–สัมมาสติ–สัมมาสมาธิ] ที่จะเกิดขึ้นในช่วงขณะ “ฌานจิต” [สมาธิ] ที่จะก้าวไปสู่ “ญาณจิต” [วิปัสสนาญาณ] ซึ่งมีรายละเอียดแสดงให้เห็นบทบาทสำคัญของ “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” ที่เป็นปัจจัยร่วมกับ “ฌาน ๔–รูปฌาน ๔” [นั่นคือ “อุเบกขาเวทนา” = **อุเบกขา** คือ อุเบกขามี ๖ องค์ ที่วางเฉยต่อ “อินทรีย์ ๖”] และรวมทั้ง “อัปมัถฺญา ๔” [อุเบกขาพรหมวิหาร] = **อุเบกขาสัมโพชฌงค์** ดังนี้

หมายเหตุ: คำว่า “ฌาน ๒” คือ การเพ่งพินิจด้วยจิตที่เป็นสมาธิสนธิแน่นแน่ว ได้แก่ (๑) “อรัम्मณฺยนิขฌาน” คือ การเพ่งอารมณ์แห่งปัสสัทธิที่เป็นเอกัคคตาแห่งสมาธิ ได้แก่ “ฌานสมาบัติ ๘” คือ “รูปฌาน ๔–และอรุปฌาน ๔ = **สมาบัติ ๘**” อันเป็นฝ่าย “สมถกรรมฐาน” คือ “ฌานวิโมกข์” กับ (๒) “ลักขณฺยนิขฌาน” คือ การเพ่งลักษณะแห่งความหลุดพ้นโดยไตรลักษณ์ ได้แก่ “วิปัสสนา–มรรค–และ–ผล” อันเป็นฝ่าย “วิปัสสนากัมมัฏฐาน” คือ “ญาณวิโมกข์” โดยแสดงนัยดังนี้ (๑) “วิปัสสนา” โดยตามพินิจพิจารณาสังขารโดยไตรลักษณ์ (๒) “มรรค” โดยยังกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ และ (๓) “ผล” โดยเพ่งนิพพานอันมีลักษณะเป็น “สุญญตะ–อนิมิตตะ–และ–อัปฺปนิหิตะ” หรือ โดยเห็นลักษณะไตรลักษณ์อันเป็นสัจจภาวะของนิพพาน นอกจากนี้ ให้เข้าใจถึง คำศัพท์เฉพาะที่เกิดขึ้น คือ (๑) “มัลลังคะ” คือ องค์แห่งมรรคใน “อริยมรรคมีองค์ ๘” (๒) “ฌานังคะ” คือ องค์แห่งฌานใน “รูปฌาน ๔” และ (๓) “โพชฌงค์” คือ องค์แห่งความตรัสรู้ใน “โพชฌงค์ ๗” กับ “สัมโพชฌงค์” คือ องค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้วในโพชฌงค์ ๗

“โพชฌงค์ ๗” หมายถึง **ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้** นั่นคือ ในฐานะที่เป็นผู้ไม่ประมาท (๑) “อัปฺปมาตะ” ย่อมเจริญอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ และธรรมทั้ง ๗ ในโพชฌงค์ ได้แก่ สติ สัมโพชฌงค์–ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์–วิริยสัมโพชฌงค์–ปีติสัมโพชฌงค์–ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์–สมาธิสัมโพชฌงค์–อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ อันมี (๒) “โยนิโสมนสิการ” คือ มนสิการโดยแยบคาย–ปัญญา และ (๓) “กัลยาณมิตตตา” เป็นเบื้องต้น เพื่อความสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งหลายหรือสงบระงับกิเลสสังโยชน์ทั้งหลาย [สังโยชน์ ๑๐] อันอาศัยวิเวก–อาศัยวิราคะ–อาศัยนิโรธ–น้อมไปในการสละ ย่อมถึงความใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลาย จึงเป็น “ผู้น้อมไปสู่ นิพพาน–น้อมไปสู่ นิพพาน โอนไปสู่ นิพพาน” ย่อมยัง “วิชา” [วิปัสสนาญาณ–วิชา ๓–อภิญาญา ๖] และ “วิมุตติ” [เจโตวิมุตติ–ปัญญาวิมุตติ] ให้บริบูรณ์ยิ่ง [อรหัตผลในปัจจุบัน] และการเจริญ “อุเบกขาสัมโพชฌงค์” อันสหระคด้วย “เมตตา” [กรุณา–มูทิตา–อุเบกขา] ย่อมบรรลุถึง “เมตตาเจโตวิมุตติ” [กรุณาเจโตวิมุตติ–มูทิตาเจโตวิมุตติ–อุเบกขาเจโตวิมุตติ] ซึ่งเป็นอำนาจแห่งสมาธิ ได้แก่

- (๑) “สติ” — ความระลึกได้ สำนึกพร้อมอยู่ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับเรื่อง [สติปฏิฐาน ๔]
- (๒) “สัมมวิจยะ” — ความเพียรธรรม ความสอดส่องสืบค้นธรรม [อิทธิบาท ๔ = ปัญญา]
- (๓) “วิริยะ” — ความเพียรบากบั่นเพื่อทำดีละชั่ว [สัมมัตถุปธาน ๔-อินทริย์ ๕-พละ ๕]
- (๔) “ปีติ” — ความอิมใจ ความเต็มคำในใจ [ธรรมสมาธิ ๕-ฌาน ๔]
- (๕) “ปัสสัทธา” — ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ [ธรรมสมาธิ ๕-ฌาน ๔]
- (๖) “สมาธิ” — จิตตั้งมั่นสงบแน่วแน่ในอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน [ธรรมสมาธิ ๕-ฌาน ๔]
- (๗) “อุเบกขา” — ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามเป็นจริง [อัปปมัญญา ๔-ฌาน ๔]

หมายเหตุ: เพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ให้พิจารณาเพิ่มเติมใน คำว่า “อุเบกขา” ที่เข้าไปรวมกับ หรือสหคตด้วยข้อธรรมในหมวดอื่นๆ ซึ่งแยกออกเป็น ๑๐ ประการ ดังนี้

- (๑) “ฉัพพัคคอุเบกขา” — อุเบกขาในองค์ ๖-อารมณ์ ๖ [อินทริย์ ๖]
- (๒) “พรหมวิหารอุเบกขา” — อุเบกขาในพรหมวิหาร ๔
- (๓) “โพชฌังคอุเบกขา” — อุเบกขาในโพชฌงค์ ๗
- (๔) “วิริยอุเบกขา” — อุเบกขาในวิริยะ-สัมมัตถุปธาน ๔
- (๕) “สังขารอุเบกขา” — อุเบกขาในสังขาร ๓
- (๖) “เวทณอุเบกขา” — อุเบกขาในเวทนา ๓
- (๗) “วิปัสสนอุเบกขา” — อุเบกขาในวิปัสสนา-วิปัสสนาญาณ ๘
- (๘) “คัตถมัตถคอุเบกขา” — อุเบกขาในความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ-เจตสิก ๕๒
- (๙) “ฌานอุเบกขา” — อุเบกขาในฌาน ๔
- (๑๐) “ปาริสุทฺธอุเบกขา” — อุเบกขาในความบริสุทธิ์-วิสุทธิ ๗

นอกจากนี้ เพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นใน “โพชฌงค์ ๗” ผู้ปฏิบัติธรรมควรประจักษ์ในข้อประพฤติปฏิบัติที่ เกื้อกูลต่อการเจริญฌานสมาธิ เพื่อให้เข้าถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ดังกล่าวนี้อย่างแท้จริง ดังนี้

- (๑) สติสัมโพชฌงค์ — องค์ธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ กระทำ โยนิโสมนสิการ ในคำว่า “สนฺตํ” ได้แก่ มีอยู่ด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะ คำว่า “อสนฺตํ” ได้แก่ ไม่มีด้วยสามารถแห่งการไม่ได้ ซึ่งอยู่ในคำว่า “ยถา จ อานุปฺปนฺนสฺส” คือ การพิจารณาเนื่องๆ ตามความเป็นจริง “สติ” คือ ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์ เมื่อยังมนสิการนั้นเป็นไปให้ มาก ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์นั้น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น ได้แก่
 ๑. สติสัมปชัญญะ
 ๒. ความเว้นจากบุคคลผู้หลงลืมสติ
 ๓. การเสพบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น
 ๔. ความเป็นผู้น้อมจิตไปในสติสัมโพชฌงค์นั้น

(๒) **ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์**—องค์ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งฉัมม

วิจยสัมโพชฌงค์ การทำให้มากซึ่ง *โยนิโสมนสิการ* ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นกุศลและอกุศล อันเป็นโทษและไม่เป็นโทษ อันควรเสพและไม่ควรเสพ อันเลวและประณีต อันเปรียบด้วยธรรมดา และธรรมขาวมียู่ ธรรมเหล่านี้เป็นอาหาร เพื่อความเกิดขึ้นแห่ง ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญของงามไปบุญยิ่งขึ้นแห่งฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. การสอบถาม
๒. การทำวัตรให้สะอาด
๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
๔. การเว้นจากบุคคลผู้มีปัญญาทราม
๕. การเสพบุคคลผู้มีปัญญาดี
๖. การพิจารณาดำเนินไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง
๗. การน้อมจิตไปในฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น

(๓) **วิริยสัมโพชฌงค์**—องค์ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ การทำให้มากซึ่ง *โยนิโสมนสิการ* ในธาตุเหล่านี้ คือ *อรัพภธาตุ*—ความเพียรที่เริ่มครั้งแรก ๑ *นิกกมธาตุ*—ความเพียรที่มีกำลังมากกว่าอรัพภธาตุนั้น เพราะขจัดความเกียจคร้านได้แล้ว ๑ *ปรักกมธาตุ*—ความเพียรที่มีกำลังกว่าเมื่อนิกกมธาตุ ๑ มียู่ นี้เป็นอาหาร เพื่อให้วิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญไปบุญยิ่งขึ้นของวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. การพิจารณาภัยในอบาย
๒. ความเป็นผู้เห็นอันสงฆ์ของความเพียร
๓. การพิจารณาวิถีเป็นที่ดำเนินไป
๔. การประพฤดิเสียเพื่อต่อบิณฑบาต
๕. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความเป็นทายาท
๖. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งพระศาสนา
๗. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งชาติ
๘. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งสหพรหมจารี
๙. การเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน
๑๐. การเสวนากับบุคคลผู้มีความเพียรอันเริ่มแล้ว
๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยะนั้น

(๔) **ปีติสัมโพชฌงค์** —องค์ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ การทำให้มากซึ่ง *โยนิโสมนสิการ* ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ นี้ เป็นอาหาร เพื่อให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญ ใพบูลย์ยิ่งขึ้นของปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว “ปีติ” คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ การทำให้ไว้ในใจเพื่อให้ปีตินั้นเกิดขึ้น นั่นคือ “*โยนิโสมนสิการ*” ได้แก่

๑. พุทธานุสสติ
๒. ธรรมานุสสติ
๓. สังฆานุสสติ
๔. ลีลานุสสติ
๕. จาคานุสสติ
๖. เทวदानุสสติ
๗. อุปสมานุสสติ
๘. การเว้นบุคคลผู้ [มีจิต] เสราหมอง
๙. การคบบุคคลผู้ [มีจิต] ผ่องแผ้ว
๑๐. การพิจารณาพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
๑๑. การน้อมจิตไปในปีตินั้น

(๕) **ปีสัทธัมมโพชฌงค์** —องค์ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปีสัทธัมมโพชฌงค์ การทำให้มากซึ่ง *โยนิโสมนสิการ* ในธรรมเหล่านี้ คือ กายปีสัทธัมม จิตตปีสัทธัมม นี้ เป็นอาหาร เพื่อให้ปีสัทธัมมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อความเจริญ ใพบูลย์ยิ่งขึ้นของปีสัทธัมมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. การเสพโภชนะอันประณีต
๒. การเสพอตุอันสบาย
๓. การเสพอิริยาบถอันสบาย
๔. การประกอบความเพียรปานกลาง
๕. การเว้นบุคคลผู้มีกายอันกระสับกระส่าย
๖. การเสพบุคคลผู้มีจิตอันสงบ
๗. ความน้อมจิตไปในปีสัทธัมมนั้น

(๖) **สมาธิสัมโพชฌงค์** —องค์ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ การกระทำให้มากซึ่ง *โยนิโสมนสิการ* ในนิमितเหล่านี้ **สมถนิमित** [สมถะ-สงบระงับ] **อัပ္ยัคค** **นิमित** [ไม่ฟุ้งซ่าน] นี้เป็นอาหาร เพื่อให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อม เป็นไปเพื่อความเจริญ ใพบูลย์ยิ่งขึ้นของสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. การทำวัตถุให้สะอาด
๒. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
๓. ความเป็นผู้ฉลาดในนิमित
๔. ความขกจิตในสมัย
๕. ความข่มจิตในสมัย
๖. ความให้จิตระเรงในสมัย
๗. ความวางจิตเฉยในสมัย
๘. ความเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น
๙. การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น
๑๐. การพิจารณาฉานวิโมกข์
๑๑. ความน้อมจิตไปในสมาธินั้น

(๓) **อุปกษาสัมโพชฌงค์**—องค์ธรรม ๕ ประการ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอุปกษาสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำให้มากซึ่ง โยนิโสมนสิการ ในอุเบกขาธรรม นั้น อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปกษาสัมโพชฌงค์ นี้เป็นอาหาร เพื่อให้อุปกษาสัมโพชฌงค์ที่ยัง ไม่ได้เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่ายอมเป็น ไปเพื่อความเจริญไปพลอยยิ่งขึ้นแห่งอุปกษาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. ความวางเฉยในสัตว์
๒. ความวางเฉยในสังขาร
๓. ความเว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร
๔. ความเสพบุคคลผู้วางเฉยในสัตว์และสังขาร
๕. ความน้อมจิตไปในอุปกษานั้น

อย่างไรก็ตาม คำว่า “ฉาน” จะต้องประกอบด้วยองค์ฉานพื้นฐาน นั่นคือ “สมาธิ-เอกัคคตา-เอกัคคตาแห่งสมาธิ” [สมาธิทำให้สติคมชัดบริสุทธิ์ อุเบกขาทำให้สัมปชัญญะแก่กล้า] ซึ่งเรียกว่า “ฉานจิต-จิตตสมาธิ” อันเป็น “สมาธิในฉาน” [จิตตัววิปัสสนา-สติสัมปชัญญะ-ความรู้ยิ่ง-ญาณทัตตสนะ] หรือ “สมาธิในสมณะ” ที่เรียกว่า “อัปนาสมาธิ” คือ สมาธิในขั้นแนวแน่นอนอย่างสนิทประณีตในอารมณ์เดียว นั่นคือ “จิตประภัสสร” หมายถึง จิตที่สะอาด-ผุดผ่อง-ผ่องแผ้ว-บริสุทธิ์-ปราศจาก “นิรวณูปกิเลส-จิตตอุปกิเลส” เป็นจิตตามสภาพดั้งเดิม ที่เรียกว่า “มโน-ปฐมวิญญาณ-ภวังคจิต” [เปรียบเทียบกับ “นันทิสัญญา” คือ ความสำคัญกำหนดหมายรู้โดย ความยินดี-ความตั้งใจเพติดเพลิน-ความระเรง-ความสนุก-ความชื่นมื่น ขณะเป็นสมาธิ] อย่างลึ้มว่า **มนุษย์สามารถชำระล้างกิเลสหรืออุปกิเลสทั้งหลายออกจากจิตใจของตนได้** คือ “ปริยฎฐานกิเลส” [กิเลสอย่างกลาง ได้แก่ “นิรวณ ๕” คือ สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี อกุศลธรรมที่ทำจิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง ได้แก่ กามฉันทะ-

พยาบาท-ถิ่นมิทชะ-อุทัจจกุกุจะ-วิจิกิจฉา — “อุปภิเสศ ๑๖” คือ ธรรมเครื่องเศร้าหมอง สิ่งที่ทำให้จิต ชุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยาก คุณผ้าเประะเปื่อนสกปรก ย้อมไม่ได้ดี ได้แก่ อภิขมาวิสม โลกะ-พยาบาท-โกระ-อุปนาหะ-มักกะ-ปลาสะ-อิสสา-มัจฉริยะ-มายา-สาถะยะ-ถัมกะ-สาร์มกะ-มานะ-อดิมานะ-มทะ-ปมา-ทะ-คุณเพิ่มเติมในบทสรุป] ด้วยการเจริญ “ฌานสมาบัติ” โดยเฉพาะ “ฌาน ๔-รูปฌาน ๔” ซึ่งจะกลายเป็น ภาวฐานสำคัญในวิปัสสนาต่อไป เพราะฉะนั้น ในการฝึกฝนจิตใจให้เป็น “สมาธิในฌาน-เอกัคคตา” นั้น ต้องทำอย่างสืบเนื่องอยู่เรื่อยๆ เป็นประจำอยู่เป็นนิตย์ ให้เกิดความชำนาญ ความเชี่ยวชาญในการเข้าออก ฌานหรือการควบคุมฌานได้ตามเจตนาของตน ที่เรียกว่า “วสี ๕” โดยเฉพาะในขั้นปฐมฌาน [ฌานที่ ๑] ก่อนก้าวไปสู่ฌานชั้นละเอียดประณีตที่สูงขึ้นไป (ดู “วสี ๕” ในภาคผนวก-วิธีเจริญกรรมฐาน ๔๐) ดังนี้

“วสี ๕” หมายถึง ความชำนาญ ความคล่องแคล่ว ได้แก่

- (๑) “อาวัชชนวสี” — ความชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ตรวจองค์ฌานที่ตน ได้ออกมาแล้ว
นั่นคือ พิจารณาเห็นหรือนึกคิดถึงอารมณ์แห่งองค์ฌานที่ผ่านมา
- (๒) “สมาปัชชนวสี” — ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็วทันที
- (๓) “อธิฏฐานวสี” — ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฌานจิตต์นั้น
“ตกวงค์” นั่นคือ การเจริญฌานอย่างสืบเนื่องได้ตลอดเวลาที่ต้องการ
- (๔) “วุฏฐานวสี” — ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ
นั่นคือ กำหนดระยะเวลาของการนั่งสมาธิ
- (๕) “ปัจจบเวกขณวสี” — ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน

สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่มีความชำนาญในการเจริญฌาน “ฌาน ๔-รูปฌาน ๔” โดยเริ่มจาก “ปฐมฌาน” ก่อน จนเกิดความชำนาญคล่องแคล่วดีแล้ว จนลูถึง “จตุตถฌาน” แล้วค่อยเจริญ “ฌานสมาบัติ” ในขั้นที่สูงขึ้นไป ได้อีก ที่เรียกว่า “อรุปฌาน ๔” หรือ “อรูป ๔-อรูปปี ๔” [จัดอยู่ในกรรมฐาน ๔๐] ดังนี้

“อรุปฌาน ๔” หมายถึง ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน ฌานที่เป็นอรูปาวจร นั่นคือ “อรุปฌาน” ภพของสัตว์ผู้เข้าถึง “อรุปฌาน” คือ ภพของอรุปพรหม ได้แก่

- (๑) “อากาสนัญญาตนะ” — ฌานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์แห่ง กรรมฐาน หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้ หรือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าอากาสนัญญาตน ฌาน หรือของผู้ปฏิบัติในอากาสนัญญาตนภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขใน ทิฏฐุธรรม [สิ่งที่มองเห็น คือ ชาตินี้-ทันเห็น] นั่นคือ — “อากาศ” คือ ธรรมชาติอันนับว่า อากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่า ช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด นี้เรียกว่า “อากาศ” ภิกษุตั้งจิตไว้ ตั้งจิต ไว้ด้วยดี แต่จิตไปไม่มีที่สุดใ้อากาศนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า “อากาศไม่มีที่สุด”

- (๒) “วิญญาณ์ญายตนะ” — ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้ หรือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าวิญญาณ์ญายตนะ ฌาน หรือของผู้อุปบัติในวิญญาณ์ญายตนะ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขใน *ทิฏฐธรรม* [สภาวะ หรือเรื่องซึ่งเห็นได้ คือ ปัจจุบัน] นั่นคือ — ภิขุ พิจารณาอากาศอันวิญญาณถูกต้องแล้ว นั้นแล แต่จิตไปไม่มีที่สุด ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า “วิญญาณไม่มีที่สุด”
- (๓) “อภิกขุญญาตนะ” — ฌานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้ หรือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าอภิกขุญญาตนะ ฌาน หรือของผู้อุปบัติในอภิกขุญญาตนะ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขใน *ทิฏฐธรรม* นั่นคือ — ภิขุ พิจารณาเห็นว่า วิญญาณนั้นแลไม่มี ไม่ปรากฏ อันตรธานไป น้อยหนึ่งไม่มี ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า “วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี”
- (๔) “เนวตัณยานาตัณญาตนะ” — ฌานอันเข้าถึงภาวะมีตัณญาที่ไม่ใช่ ไม่มีตัณญาที่ไม่ใช่ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้ หรือจิตและเจตสิกของผู้เข้าเนวตัณยานาตัณญาตนะ ฌาน หรือของผู้อุปบัติในเนวตัณยานาตัณญาตนะ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขใน *ทิฏฐธรรม* นั่นคือ — ภิขุ พิจารณาอภิกขุญญาตนะนั้นแล โดยความสงบ เจริญสมาบัติอันมีสังขารเหลืออยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า “มิใช่ผู้มีตัณญาและมิใช่ผู้ไม่มีตัณญา”

เมื่อพิจารณา “รูปฌาน ๔” กับ “อรูปฌาน ๔” ด้วยความเข้าใจชัดเจนแล้ว ให้พิจารณาถึงผลที่เกิดขึ้นกับผู้ที่ จะบรรลุมานสมาบัติ [สมาบัติ ๘] นี้ เรียกว่า “วิโมกข์ ๘” [ดูเปรียบเทียบกับ “ฌานวิโมกข์” ข้างล่าง] ดังนี้

“วิโมกข์ ๘” หมายถึง ความหลุดพ้น ภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวนและน้อมดึงเข้าไปใน อารมณ์นั้นๆ อย่างปล่อยตัวหรือปลอดตัวเต็มที่ ซึ่งเป็นไปในขั้นตอนต่างๆ ที่เกิดขึ้นใน “ฌานสมาบัติ-สมาบัติ ๘” ได้แก่

- (๑) วิโมกข์ที่ ๑ — โยคาวจรบุคคล [ผู้บำเพ็ญเพียรภาวนา] ผู้ได้รูปฌาน โดยทำบริกรรมใน รูปภายใน ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ได้แก่ “รูปฌาน ๔” ของผู้ได้ฌาน โดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุในกายของตน เช่น สีผม
- (๒) วิโมกข์ที่ ๒ — โยคาวจรบุคคลผู้ได้รูปฌาน โดยทำบริกรรมในรูปภายนอก ย่อมเห็นรูปทั้งหลายในภายนอก ได้แก่ “รูปฌาน ๔” ของผู้ได้ฌาน โดยเจริญกสิณกำหนดอารมณ์ ภายนอก
- (๓) วิโมกข์ที่ ๓ — โยคาวจรบุคคลเป็นผู้ที่น้อมจิตไปว่า “งามแท้” ได้แก่ ฌานของผู้เจริญ วรรณกสิณ กำหนดสีที่งาม หรือเจริญอัปมัณญา

- (๔) วิโมกข์ที่ ๔ — โยคาวจรบุคคลก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขันธ์สัญญา [รูปสัญญา-สัททสัญญา-คันธสัญญา-รสสัญญา-โผฏฐัพพสัญญา] เพราะไม่มโนติการซึ่งนานัตตสัญญา โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุดูอากาศนัญจายตนฉาน โดยปริกรรมว่า “อากาศไม่มีที่สุด”
- (๕) วิโมกข์ที่ ๕ — โยคาวจรบุคคลก้าวล่วงอากาศนัญจายตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุดูวิญญาณัญจายตนฉาน โดยปริกรรมว่า “วิญญาณไม่มีที่สุด-วิญญาณหาที่สุดมิได้”
- (๖) วิโมกข์ที่ ๖ — โยคาวจรบุคคลเพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุดูอากิญจัญญายตนฉาน โดยปริกรรมว่า “วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี-ไม่มีอะไรเลย”
- (๗) วิโมกข์ที่ ๗ — โยคาวจรบุคคลก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุดู เนวสัญญานาสัญญายตนฉาน-เนวสัญญานาสัญญายตนะ
- (๘) วิโมกข์ที่ ๘ — โยคาวจรบุคคลก้าวล่วงเสยซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุดู สัญญาเวทิตนโรธ-นิโรธสมาบัติ อยู่ [สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า “อยู่”]

ดังนั้น การบรรลุดูวิโมกขธรรมทั้ง ๘ ดังกล่าวข้างต้นนั้น ทำให้สามารถระงับเกณฑความเป็นอริยบุคคลได้ ๗ ระดับ เพื่อเป็นแนวทางการประเมินและวัดผลการปฏิบัติธรรมของตนได้ แต่ให้พิจารณาพร้อมกับ “โลกุตตรญาณ” คือ “มัคคญาณ-มรรค ๔” กับ “ผลญาณ-ผล ๔” (ดูในบทที่ ๔) ประกอบกัน เพราะทั้ง “ฉาน-สมณะ-สมาธิ” กับ “ญาณ-วิปัสสนา-ปัญญา” ต้องเกิดขึ้นพร้อมกัน [สหชาตธรรม-ปัสสัทธยูกพาที] เพราะเป็นธรรมเครื่องขัดเกลากิเลสทั้งคู่ ที่เรียกว่า “สัลเลขตา-สัลเลขธรรม” ให้พิจารณาเกณฑ “อริยบุคคล ๗” ดังนี้

“อริยบุคคล ๗” หมายถึง บุคคลผู้ประเสริฐ โดยเรียงลำดับจากสูงลงมา ได้แก่

- (๑) “อุภโตภาควิมุต” — ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ท่านที่ได้สัมพัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และสิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายเอาพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติขึ้นอรุปสมาบัติมาก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ หรืออีกนัยหนึ่ง คือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากจนได้สมาบัติ ๘ แล้ว จึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุดูหัตผล หรือ หลุดพ้นทั้งสองส่วน [และสองวาระ] คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วย “อรุปสมาบัติ” [ซึ่งเป็นวิกขัมภณะ = “วิกขัมภณนิโรธ” ดับด้วยขมไว้ คือ การดับกิเลสของท่านผู้บำเพ็ญฉาน ถึงปฐมฉาน ย่อมขมนิวรรณ์ไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในฉานนั้น] หนึ่งแล้ว จึงหลุดพ้นจากนามกายด้วย “อริยมรรค” [ซึ่งเป็นสมุจเฉท = “สมุจเฉทนิโรธ”

ดับด้วยตัดขาด คือ ดับกิเลสเสรีงสิ้นเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค ในขณะที่แห่งมรรคนั้น
ชื่อว่า สมุจเฉตนิโรธ] อีกหนหนึ่ง

- (๒) “ปัญญาวิมุต” —ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา คือ ท่านที่มีได้สัมพัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย แต่สิ้นอา
สวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายเอาพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติก็สำเร็จเลยทีเดียว
- (๓) “กายสักกจี” —ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย—ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่มีได้สัมพัสวิโมกข์ ๘
ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายเอาพระอริยบุคคลผู้
บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัต ที่มีสมาธิทริย์แก่กล้าใน
การปฏิบัติ คำว่า “นามกาย” หมายถึง “กองแห่งนามธรรม” คือ เจตสิกทั้งหลาย “นาม
ชั้น ๓” ได้แก่ เวทนา-สัญญา-สังขาร = เจตสิก ๕๒ หรือ “นามชั้น ๔” ได้แก่ เวทนา-
สัญญา-สังขาร-วิญญาณ ส่วน “วิญญาณ” = จิต ๘๘ เปรียบเทียบกับ “รูปกาย” หมายถึง
ประชุมแห่งรูปธรรม กายที่เป็นส่วนรูป โดยใจความได้แก่รูปชั้นหรือร่างกาย
- (๔) “ทัญญูปัตตะ” —ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว และ
อาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายเอาพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติ
ผลแล้วขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัต ที่มีปัญญินทริย์แก่กล้าในการปฏิบัติ
- (๕) “สัทธาวิมุต” —ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว และ
อาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นตัวนำ หมายเอาพระ
อริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัต ที่มีสัทธินทริย์
แก่กล้าในการปฏิบัติ
- (๖) “ชัมมานุสารี” —ผู้เล่นไปตามธรรม—ผู้เล่นตามไปด้วยธรรม คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรล
ุโสดาปัตติผลที่มีปัญญินทริย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้า
บรรลุผลแล้วกลายเป็นทัญญูปัตตะ
- (๗) “สัทธานุสารี” —ผู้เล่นไปตามศรัทธา—ผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อ
บรรลุโสดาปัตติผลที่มีสัทธินทริย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นตัวนำ ท่านผู้
นี้ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต

นอกจากนี้ ในการเจริญฌานสมาบัติที่จัดเป็นประณีตขั้นสูงสุด คือ “นิโรธสมาบัติ-สัญญาเวทิตนินโรธ”
หมายถึง สมาบัติที่ดับสัญญาแล เวทนา ที่ข่มระงับในขณะนั้นๆ ไว้ได้อย่างชั่วคราวไม่ยั้งยั้งตลอดไป ซึ่ง
หมายถึง “จิตตสังขาร” คือ สภาพที่ปรุงแต่งใจ ได้แก่ “สัญญา” คือ ความจำได้หมายรู้ และ “เวทนา” คือ การ
เสวยอารมณ์ หรือ “อนุปปพวิหารสมาบัติ-อนุปปพวิหาร ๘” คือ ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไปโดย
ลำดับ ได้แก่ รูปฌาน ๔-อรุฌาน ๔-สัญญาเวทิตนินโรธ ๑ คำว่า “สมาบัติ” หมายถึง ภาวะสงบประณีตซึ่ง
พึงเข้าถึง เช่น ฌานสมาบัติ-ผลสมาบัติ-อนุปปพวิหารสมาบัติ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ทั้ง “ฌาน ๔-รูปฌาน

๔” และ “อรุปรมาณ ๔” [ฉานสมาบัติ ๘] จัดเป็นฉานประเภท ที่เรียกว่า “**อาร์มณูปนิชฉาน**” คือ การเพ่ง
รูปธรรมเป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน ดังนั้น ในการเจริญสมถภาวนานั้น “ผู้ปฏิบัติธรรมจะพัฒนาจิตใจตนเอง
ให้ถึงระดับไหนนั้น ต้องใช้ดุลพินิจหรือพิจารณาถึงความเหมาะสมและประโยชน์สูงสุดที่พึงได้รับ” คือ
“**การดับทุกข์**” ซึ่งเป็นการดับกิเลสได้ยั่งยืนหรือเข้าถึงความหลุดพ้นตลอดไปอย่างยั่งยืนถาวรได้จริงหรือไม่

ข้อพึงสังเกต คือ ในการปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญ “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” นั้น จะเน้นการเจริญรูป
ฉานเป็นสำคัญ ที่เรียกว่า “**ฉาน ๔-รูปฉาน ๔**” ซึ่งหมายถึง “**อธิจิตต์**” ที่ประกอบด้วย “**มัคคังคะ
๓**” ได้แก่ (๑) **สัมมาวายามะ-สัมมปปธาน ๔** (๒) **สัมมาสติ-สติปัญญา ๔** (๓) **สัมมาสมาธิ-ฉาน
๔** ตามลำดับ เพื่อใช้ “**สมาธิในฉาน**” เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา [วิปัสสนาภาวนา-
วิปัสสนากัมมัฏฐาน] คือ “**สมาธิในวิปัสสนา**” ซึ่งหมายถึง “**ญาณทัตตนะ**” อีกส่วนหนึ่ง นั่นคือ
“**จิตตัววิปัสสนา**” ซึ่งทำให้เกิด “**ญาณในวิปัสสนา**” ต่อไป เช่น “**โศภณญาณ-ญาณ ๑๖**” เป็นต้น
คำว่า “**ญาณทัตตนะ-ญาณทัตตนะ**” หมายถึง การเห็น กล่าวคือการหยั่งรู้ [“**ญาณ**” คือ ปัญญาแห่ง
การหยั่งรู้ในวิปัสสนาภูมิ] การเห็นที่เป็นญาณหรือเห็นด้วยญาณ อย่างต่ำสุด หมายถึง “**วิปัสสนา
ญาณ**” นอกนั้นในที่หลายแห่งหมายถึง “**ทิพพจักขุญาณ**” บ้าง “**มรรคญาณ**” บ้าง และในบางกรณี
หมายถึง “**ผลญาณ**” บ้าง “**ปัจเจกขณญาณ**” บ้าง “**สัพพัญญุตญาณ**” บ้าง ก็มี ทั้งนี้สุดแต่ข้อความ
แวดล้อมในที่นั้นๆ อย่างไรก็ตาม การเจริญสมถภาวนานั้น ควรเริ่มที่จิตใจมี “**ปราโมทย์-ปีติ-
ปีสัททวิ-สุข-สมาธิ**” [ธรรมสมาธิ ๕] ที่ทำให้เกิด “**นันทิ**” ความเพลิดเพลิน หรือเกิด “**นันทิ
สัจญา**” คือ ความสำคัญกำหนดหมายรู้โดย ความยินดี-ความตั้งใจเพลิดเพลิน-ความระเริง-
ความสนุก-ความชื่นมื่น ซึ่งจะผสานสัมปยุตต์กับ “**โพธิปักขิยธรรม ๓๗**” จนเกิด “**อริโมกษ์**” คือ
ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจส่องใสอย่างยิ่ง ฉะนั้น “**ภาวะจิตที่ขึ้นบานผ่องใสเป็นสุขยิ่ง**” จึงเป็น
องค์ประกอบสำคัญในการเจริญสมถภาวนา ที่จัดเป็น “**เนกขัมมะ-อพยบาท-ความสว่างไสว
แห่งปัญญา**” [โยนิโสมนสิการ]-**สัมมาสติ** [ไม่ฟุ้งซ่าน = อวิกเขปะ]-**สัมมาสมาธิ** [ไม่มีข้อดั่งเล
สงสัย-“**สัสโย**” คือ “**อวิสาร-ย่อมไม่ส่ายไป**” และไม่ใช่ “**อาสปรปนา-ความคิดส่ายไป**” หรือ
“**ปริสปรปนา-ความคิดพรวดไป**” หรือ “**มโนเวเลโข-รอยจิตใจ**” คือ ความลังเลใจ]-**ปราโมทย์**
[ความบันเทิงใจ-ร่าเริงใจ]” ซึ่งนำไปสู่ปฐมฉานเป็นต้นไป นอกจากนี้ ให้พิจารณา คำศัพท์
เพิ่มเติม: (๑) ภาวะแห่งบุคคลผู้ปราโมทย์แล้ว คือ “**ปโมชชะ**” (๒) อาการแห่งการบันเทิง คือ
“**อาโมทนา**” (๓) อาการที่รื่นเริง คือ “**ปโมทนา**” คำว่า “**โมทนา**” เพราะรวมธรรมทั้งหลายเข้า
ด้วยกัน ฉะนั้น “**อาโมทนา**” และ “**ปโมทนา**” รวมกัน คือ “**หาสะ**” เพราะร่าเริง (๔) อาการที่ร่า
เริงยินดี คือ “**หาสะ**” (๕) อาการปลื้มใจและโสมนัส ปีติดำรงอยู่ด้วยความยินดี คือ “**วิตตะ**” (๖)
บุคคลผู้มีปีติพุ่งขึ้นสูงแห่งกายและจิต คือ “**อุทกคะ**” (๗) ภาวะแห่งคนที่มิกายและใจสูงขึ้น คือ
“**โอทักคะ**” (๘) ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน [อินทรีย์แก่กล้า] คือ “**อัตตมนา**”

อย่างไรก็ตาม สำหรับ คำว่า “ฌานวิโมกข์” นั้น ผู้บำเพ็ญเพียรภาวนาควรเข้าใจลำดับการปฏิบัติที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นขั้นตอนของการเจริญรูปฌานทั้ง ๔ อันเกี่ยวเนื่องถึง “วิปัสสนา” ในขณะเดียวกัน ดังนี้

“ฌานวิโมกข์” แสดงลำดับขั้นการปฏิบัติจำนวน ๑๕ ขั้น ดังนี้

- (๑) เนกขัมมะ เกิด เพากามฉันทะ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน [ฝ่ายสมถภาวนา]
- (๒) เนกขัมมะ เกิด พันไป-เผาพันไป เพราะเหตุนี้จึงเป็น ฌานวิโมกข์
- (๓) ธรรม เกิด ย่อมเผา ฌายีบุคคลย่อมรู้จักกิเลสที่เกิดและถูกเผา เพราะเหตุนี้จึงเป็น ฌานวิโมกข์
- (๔) ความไม่พยายาบท เกิด เพาความพยายาบท เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๕) ความไม่พยายาบท เกิด พันไป-เผาพันไป เพราะเหตุนี้จึงเป็น ฌานวิโมกข์
- (๖) อาโลกสัญญา เกิด เพาถีนมิททะ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน [จิตสว่างไสวตลอดแม้วันหรือคืน]
- (๗) ความไม่ฟุ้งซ่าน เกิด เพาอุทธัจจะ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๘) การกำหนดธรรม เกิด เพาวิจิกิจฉา เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๙) ญาณ เกิด เพาอวิชา เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๐) ความปราโมทย์ เกิด เพาอรติ [ความ ไม่ยินดีด้วยริษยา] เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๑) ปฐมฌาน เกิด เพานิวรณ์ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๒) ทุตติยฌาน เกิด เพานิวรณ์ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๓) ตติยฌาน เกิด เพานิวรณ์ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๔) จตุตถฌาน เกิด เพานิวรณ์ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๕) โสดาปัตติมรรค เกิด เพากิเลส เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๖) สกทาคามิมรรค เกิด เพากิเลส เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๗) อนาคามิมรรค เกิด เพากิเลส เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๘) อรหัตตมรรค เกิด เพากิเลสทั้งปวง เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน
- (๑๙) ฌาน เกิด พันไป-เผาพันไป เพราะเหตุนี้จึงเป็น ฌานวิโมกข์

} [ฝ่ายสมถภาวนา-รูปฌาน ๔]

} [ฝ่ายวิปัสสนาภาวนา-มรรค ๔]

ฉะนั้น คำว่า ธรรมเกิด ย่อมเผา [ราคะ “กำหนด-คิดใจ-คิดใคร่” = กามฉันทะ-พยายาบท-ถีนมิททะ-อุทธัจจะ-วิจิกิจฉา-อวิชา-อรติ-นิวรณ์-กิเลส] ซึ่ง ฌายีบุคคล [ผู้ประกอบความเพียร] ย่อมรู้จักกิเลสที่เกิด และที่ถูกเผา เพราะเหตุนี้จึงเป็น ฌานวิโมกข์ นี้เป็น ฌานวิโมกข์ ซึ่งทำให้บรรลุถึง “รูปฌาน ๔” ในขั้นต้น และ “มัคคญาณ” ตามลำดับ [พระสูตรต้นปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้า ๓๓๓] นอกจากนี้ ให้พิจารณาร่วมกับการเจริญโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ ในฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน เพราะ “ฌานวิโมกข์” กับ “ญาณวิโมกข์” จะเกิดสัมปยุตต์กันในการเจริญภาวนากรรมฐาน

นอกจากนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจขั้นตอน “**วิธีการระดับนิเวศธรรม**” ทั้งหลาย ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเจริญญาณสมาบัติโดยตรง เมื่อดับ “**นิเวศธรรม**” ได้ ย่อมดับ “**จิตตอุปกิเลส ๑๖**” [อภิขมาวิสมโลภะ-พยาบาท-โกธะ-อุปนาหะ-มักะ-ปลาสะ-อิสสา-มัจฉริยะ-มายา-สาถะเยยะ-ถัมภะ-สาร์มภะ-มานะ-อติมานะ-มทะ-ปมาทะ] ได้เช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในการเจริญ “**ฌาน ๔-รูปฌาน ๔**” อันด่านแรกแห่งการเจริญภาวนา ให้พิจารณาถึงคุณธรรมที่ทำหน้าที่ขัดเกลากิเลสดังกล่าว ดังต่อไปนี้

“**นิเวศ ๕-นิเวศอุปกิเลส**” หมายถึง **สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี อกุศลธรรมที่กำจัดให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง** ๕ วิธีสงบระงับ ดังนี้

(๑) **กามฉันทะ** — ความพอใจในกาม

องคร์ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ ด้วยกระทำให้มากซึ่ง **โยนิโสมนสิการ** ในอสุกนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อการละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. การเรียนอสุกนิมิต
๒. การประกอบเนืองๆ ในอสุกภาวนา
๓. ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย
๔. ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัมปายกถา [เรื่องสภาวะที่เกื้อหนุนการบำเพ็ญและประทับประคองรักษาสมาธิ]

(๒) **พยาบาท** — ความคิดร้ายขัดเคืองแค้นใจ

องคร์ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละพยาบาท กระทำให้มากซึ่ง **โยนิโสมนสิการ** ในเมตตาดเจโตวิมุตตินั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้พยาบาทที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. การเรียนเมตตานิมิต
๒. การประกอบเนืองๆ ในเมตตภาวนา
๓. การพิจารณากัมมัตสกถา
๔. การกระทำการใคร่ครวญให้มาก
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัมปายกถา

(๓) **ถีนมิททะ** — ความหดหู่และเชื่องซึม

องคร์ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละถีนมิททะ กระทำให้มากซึ่ง **โยนิโสมนสิการ** ใน **อรัพภชาตุ-ความเพียรที่เริ่มครั้งแรก ๑ นิกกมชาตุ-ความเพียรที่มีกำลังมากกว่าอรัพภชาตุ**

นั่นเพราะจัดความเกียจคร้านได้แล้ว ๑ *ปรักกมชาตุ*—ความเพียรที่มีกำลังกว่าแม่นิกกมชาตุ ๑ เหล่านี้ นี่เป็นอาหารเพื่อมิให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. การถือเอานิมิตในอดีโทชนะ [บริโภคมากเกินไป]
๒. การเปลี่ยนอิริยาบถ
๓. มนสิการในอาโลกสัญญา
๔. การอยู่กลางแจ้ง
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัมปายกถา

(๔) *อุทธัจจกุกกัจจะ* —ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ

องค์ธรรม ๖ ประการ ข้อมเป็นไปเพื่อการละอุทธัจจกุกกัจจะ กระทำให้มากซึ่ง *โยนิโสมนสิการ* ใน อารัพภชาตุ–นิกกมชาตุ–ปรักกมชาตุ ที่มีอยู่เหล่านี้ นี่เป็นอาหารเพื่อมิให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่

๑. ความเป็นพหูสูต [การสดับตรับฟังมาก]
๒. ปริปุจฉกถา [การสอบถาม]
๓. ความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย
๔. การคบบุคคลผู้เจริญ
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัมปายกถา

(๕) *วิจิกิจฉา* —ความลังเลสงสัย

องค์ธรรม ๖ ประการ ข้อมเป็นไปเพื่อการละวิจิกิจฉา กระทำให้มากซึ่ง *โยนิโสมนสิการ* ใน ธรรมทั้งหลาย อันเป็นกุศลและอกุศล อันเป็นโทษและไม่เป็นโทษ อันควรเสพและไม่ควรเสพ อันเลวและประณีต อันเปรียบด้วยมรรคค่าและธรรมขาว ที่มีอยู่ นี่เป็นอาหารเพื่อมิให้วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละวิจิกิจฉาที่เกิดแล้ว ได้แก่

๑. ความเป็นพหูสูต
๒. ความเป็นผู้สอบถาม
๓. ความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย
๔. ความเป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัมปายกถา

อย่างไรก็ตาม “ฉานวิโมกข์” หมายถึง “เจโตวิมุตติ” คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการฝึกจิต ความหลุดพ้นแห่งจิตจากราคะ [ไม่ใช่ “กิลีสานุสสัย” –กิลีสอย่างละเอียด] ด้วยกำลังแห่งสมาธิ ที่เรียกว่า “วิกขัมภนนิโรธ” —**ดับด้วยข่มไว้** (ข้อ ๑ ในนิโรธ ๕ ดูเพิ่มเติมในบทที่ ๕–นิโรธ ๕) คือ การดับกิเลสของท่านผู้บำเพ็ญฉาน [สมถยานิก] ได้บรรลุถึง ปฐมฉาน–ทุติยฉาน–ตติยฉาน หรือ จตุตถฉานตามลำดับ ย่อมข่ม “นิรรม” [จิตตอุปกิเลส ๑๖] ไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ใน “ฉาน” ขึ้นนั้นๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า “อัปปมาณาเจโตวิมุตติ–อาภิญญาเจโตวิมุตติ–สัจญตาเจโตวิมุตติ–อนิมิตตาเจโตวิมุตติ” พอบำเพ็ญเพียรจนเข้าถึง “มรรค ๔” [มัคคญาณ–โลกุตตรมรรค] ซึ่งเป็นฝ่ายวิปัสสนากวานานั้น ก็จะเป็นเรื่อง การดับกิเลสอย่างละเอียด “อนุสยกิเลส” ที่เรียกว่า “กิลีสสังโยชน์” [สังโยชน์ ๑๐–อาสวะ ๔] องค์ฉานที่เหลือในขณะนั้นคือ “อุเบกขา–เอกัคคตา” [จตุตถฉาน] ส่วน “เอกัคคตา” ก็หมายถึง “สมาธิในวิปัสสนา–ตัวจิตผู้วิปัสสนา” คือ “ญาณทัตตนะ = การหยั่งรู้ด้วยญาณ” เพราะฉะนั้น “ฉาน ๔ แห่งมรรค ๔” [มัคคญาณ] จึงเป็นอำนาจจิตที่เรียกว่า “สมาธิ ๓” หมายถึง ความตั้งมั่นแห่งจิต [มีความเพียร–มีสัมปชัญญะ–มีสติ] โดยแยกประเภทตามลักษณะการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ ในข้อที่ให้สำเร็จความหลุดพ้น [“เอกัคคตา” ในข้อ ๑๑–๑๔ เป็น “สมาธิในฉาน” ส่วน “เอกัคคตา” ในข้อ ๑๕–๑๘ เป็น “สมาธิในวิปัสสนา–ตัววิปัสสนา”] ดังนี้

“สมาธิ ๓” หมายถึง ความตั้งมั่นแห่งจิต นั่นคือ “สมาธิในวิปัสสนา–ตัววิปัสสนา” [ญาณทัตตนะ] โดยแยกประเภทตามลักษณะการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ ข้อที่ให้สำเร็จความหลุดพ้น ได้แก่

- (๑) “สุญญตสมาธิ” —สมาธิอันพิจารณาเห็นความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนด “อนัตตลักษณะ” ซึ่งทำให้เกิด “อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ” อันเป็น “ญาณวิโมกข์” ในภูมิแห่งวิปัสสนา และ “ฉานวิโมกข์” ในภูมิแห่งสมถะ
- (๒) “อนิมิตตสมาธิ” —สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนด “อนิจจลักษณะ” ซึ่งทำให้เกิด “อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ” อันเป็น “ญาณวิโมกข์” ในภูมิแห่งวิปัสสนา และ “ฉานวิโมกข์” ในภูมิแห่งสมถะ
- (๓) “อัปป์นิตตสมาธิ” —สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนด “ทุกขลักษณะ” ซึ่งทำให้เกิด “ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ” อันเป็น “ญาณวิโมกข์” ในภูมิแห่งวิปัสสนา และ “ฉานวิโมกข์” ในภูมิแห่งสมถะ

ส่วนในขณะ “วิปัสสนา” นั้น คำว่า “ญาณ” หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้–ปรีชากำหนดรู้–ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะการหยั่งรู้ในวิปัสสนาภูมิ เช่น “โสฬสญาณ–ญาณ ๑๖” แต่อย่างไรก็ตาม “ญาณวิโมกข์” ที่เกิดขึ้นใน “มรรค ๔ – มัคคญาณ” นั้น เรียกว่า “วิโมกข์ ๓” หมายถึง ความหลุดพ้น ประเภทของความหลุดพ้น จัดตามลักษณะการเห็นไตรลักษณ์ข้อที่ให้ถึงความหลุดพ้น ซึ่งเป็น “ปัญญาวิมุตติ” หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ๑ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการเจริญปัญญา ๑ ความหลุดพ้นแห่งจิตจากอวิชชา ด้วยปัญญาที่รู้เห็นตามเป็นจริง ๑

[ให้ดูเปรียบเทียบในบทที่ ๕ ได้แก่ อนุปัสสนา ๗-มหาวิปัสสนา ๑๘ และ โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ ใน “อริยมรรค-มรรค ๔”] ส่วน “วิโมกข์ ๘” เป็นเรื่อง “ผลสมาบัติ” ดังบรรยายไว้ข้างต้น ดังนี้

“วิโมกข์ ๑” หมายถึง ความหลุดพ้น ประเภทของความหลุดพ้น จัดตามลักษณะการเห็นไตรลักษณ์ข้อที่ให้ความหลุดพ้น ซึ่งเป็นกระบวนการในฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน ได้แก่

- (๑) “สูญญตวิโมกข์” — หลุดพ้นด้วยเห็นความว่างหมดความยึดมั่น [อุปาทิ-อุปาทานจันท์] ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดย “ความเป็นอนัตตา” คือ หลุดพ้นด้วยเห็น “อนัตตตา-อนัตตลักษณะ” แล้วถอนความยึดมั่นเสียได้ นั่นคือ โดยอาศัย “อนัตตานุปัสสนา” ถอน “อัตตาทินิเวส” [ความยึดมั่นในภวทฤษฎี] นั่นคือ เห็นตามสภาพที่เป็นจริงด้วย “อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ” อันเป็น “ญาณวิโมกข์”
- (๒) “อนิมิตตวิโมกข์” — หลุดพ้นด้วยไม่ถือนิमित [อารมณ ๖ สิ่งที่มากระทบอินทรีย์ ๖ = สิ่งที่ไม่จริง-ภาพมายา-ภาพลวงตา เพราะความไม่รู้จริง “อวิชชา” ปิดบังปัญญา] ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดย “ความเป็นอนิจจัง” คือ หลุดพ้นด้วยเห็น “อนิจจตา-อนิจจลักษณะ” แล้วถอนนิमितเสียได้ นั่นคือ โดยอาศัย “อนิจจานุปัสสนา” ถอน “วิปลาสนิमित” [กิเลสแห่งความคลาดเคลื่อน-มิจจาทฤษฎี] นั่นคือ เห็นตามสภาพที่เป็นจริงด้วย “อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ” อันเป็น “ญาณวิโมกข์”
- (๓) “อปปลิหิตวิโมกข์” — หลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนา [ตัณหา ๓-ตัณหา ๖] ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดย “ความเป็นทุกข” คือ หลุดพ้นด้วยเห็น “ทุกขตา-ทุกขลักษณะ” แล้วถอนความปรารถนาเสียได้ โดยอาศัย “ทุกขานุปัสสนา” ถอน “ตัณหาปณิธิ” [ตั้งตนผิดในความทะยานอยาก] นั่นคือ เห็นตามสภาพที่เป็นจริงด้วย “ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ” อันเป็น “ญาณวิโมกข์”

เพราะฉะนั้น ภาวะจิตที่วิวัฒน์พัฒนาทั้งใน “ภูมิแห่งสมถภาวนา” และ “ภูมิแห่งวิปัสสนาภาวนา” นั้น เมื่อก้าวมาถึงความหลุดพ้น จะเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน [สหชาติธรรม-ญาณสัมปยุตต์] ไม่ได้แยกกันเป็นคนละฝ่าย คือ “เจโตวิมุตติ” กับ “ปัญญาวิมุตติ” โดย “สมาธิมาน” ต้องเป็นบาทฐานให้ “วิปัสสนาญาณ” แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องความซับซ้อนในทางปฏิบัติที่นั่น ก็ขึ้นกับ ระดับปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรภาวนาแต่ละคน ที่เรียกว่า “ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา” {บุญ [ภาวะหมดจดสวยาม] -กุศล [ภาวะสะอาดบริสุทธิ์เป็นอิสระ] -วาสนา [อำนาจบุญเก่าจากบุญกุศล] -บารมี [ปฏิบัติอันยิ่ง] ที่สั่งสมมา} ถ้าไม่มีผลานิสงส์ [ผลที่ออกเงยตามมา] ดังกล่าวในชาตินี้ นั่น ก็สร้างขึ้นเอาเองก็ได้ [ต้องทำเอง-อย่ากลัวพี่น้อง-อย่ารอคอยวาสนา] เพราะเป็นเรื่อง (๑) “กฎแห่งกรรม” [ทำดีย่อมได้ดี] คือ กรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และ ผลต้องมีเหตุ ผลดีเกิดจากกรรมดี-ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว และ (๒) “กฎแห่งกรรมของสัตว์” [กัมมัสสกตาปัญญา-กัมมัสสกตาญาณ] คือ ความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน แต่ละคนเป็นเจ้าของ จะต้องรับผิดชอบเสวยวิบากเป็นไปตามกรรมของตน

ฉะนั้น ความนึกคิดในเรื่องเช่นนี้ ย่อมไม่ผิดทางแห่งอริยมรรคอย่างแน่นอน แต่คงไม่ใช่ความเชื่อที่ผิดใน (๑) “ลัทธิกรรมเก่า–ปุพเพตเหตุวาท” (ข้อ ๑ ในลัทธินอกพระพุทธศาสนา ๓ = คติตายตนะ–ลัทธิเดิรถีย์) คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตามทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะ “กรรมที่ได้ทำไว้ในปางก่อน” รวมทั้งความเชื่อที่ผิดใน (๒) “ลัทธิพระเป็นเจ้า–อิสตรนิมมานเหตุวาท” คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะ “การบันดาลของเทพผู้ยิ่งใหญ่” เรียกสั้นๆ ว่า “อิศวรกรรมวาท–อิศวรนิรมิตวาท” นั่นเอง [คำว่า “พระเจ้า” หมายถึง “พระพุทธเจ้า” หรือคำนำหน้าชื่อของผู้เป็นกษัตริย์หรือจักรพรรดิ] และ (๓) “ลัทธิเลี้ยงโชค–อเหตุปัจจัยวาท” คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม “ล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้” คือ “ถึงคราวก็เป็นไปเอง” เรียกสั้นๆ ว่า “อเหตุวาท” ฉะนั้น ทั้งสามลัทธินี้ “ไม่ชอบด้วยเหตุผล–ถูกย่นเข้า–ย่อมอ้างการถือสืบๆ กันมา” ซึ่งเป็นลัทธิประเภท “อภิปิณฑล” [ความเห็นว่าการกระทำไม่มีผล = “ลัทธิของมือเงา”] หากยึดมั่นถือตามเข้าแล้วย่อมให้เกิดโทษ คือ ไม่เกิดฉันทะ และความพยายาม ที่จะทำการที่ควรทำและเว้นการที่ไม่ควรทำ ยิ่งกว่านั้น ยังสร้างความขัดแย้งเป็นปฏิปักษ์กับแนวคิด “การพิจารณาคิดหาเหตุผลที่ปรมาตมัจจะ” ที่คล้อยตาม “กฎธรรมชาติ” [Natural Law] ในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า “ปัจจุสมุปบาท–อิทัปปัจจยตา–ปัจจยการ–ตถตา” [Conditioned Genesis] หมายถึง ความเป็นอย่างนั้น ความเป็นเช่นนั้น หรือภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของมันอย่างนั้นเอง คือ เป็นไปตามเหตุปัจจัย [มิใช่เป็นไปตามความอ่อนหวานปรารถนา หรือการบันดาลของใครๆ] อนึ่ง “ทฤษฎี” คือ ความเห็นผิด เป็นกิเลสด่านแรกที่ต้องกำจัดด้วย “ฉานจิต–รูปฉาน ๔” เพราะเกี่ยวข้องกับ “นิรวณ ๕” และ “อุปกิเลส ๑๖” ซึ่งเป็นธรรมเครื่องเศร้าหมอง ที่พุ่งขึ้นมาเร้ารุ่มอยู่ในจิตใจ หรือครอบงำจิตใจ หรือกิเลสที่ประทุษร้ายก่อกวนจิต คือ “ปริยฎฐาน ๗” [ปริยฎฐานกิเลส = โธมะ–โยคะ–สัญโญชน์–นิรวณ–อุปกิเลส ได้แก่ “กามราคปริยฎฐาน–ปฏิฆปริยฎฐาน–มานปริยฎฐาน–ทัญญูปริยฎฐาน–วิจิกิจฉาปริยฎฐาน–ภวราคปริยฎฐาน–อวิชชาปริยฎฐาน” กิเลสเหล่านี้ คือ “ลัทธิ” [ลุ่ม] สิ่งที่ตอกปิดกั้นไม่ให้มุ่งหน้าไปเพื่อประโยชน์ ย่อมติดโดยแท้]

นอกจากนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับสมถภาวนาอย่างละเอียดยิ่งขึ้น ในการเจริญสมถภาวนานั้น จะต้องประกอบด้วย “ธรรมสมาธิ ๕” แล้ว ยังต้องคำนึงถึง “โพธิปักขิยธรรม ๓๗–อภิญญาเทสิตธรรม ๓๗” [เอกายนมรรค = ทางอันเอก คือ ข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด หมดความทุกข์ และ บรรลุนิพพาน – “วิภูษะ” คือ ปราศจากวิภูษะ ภาวะพ้นวิภูษะ] หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ซึ่งจัดเป็น “โลกุตตรธรรม ๓๗” [เอกายนมรรค = ทางอันเอก คือ ข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด–หมดความทุกข์–บรรลุนิพพาน] หรือ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔–สัมมัปปธาน ๔–อิทธิบาท ๔–อินทรีย์ ๕–พลัง ๕–โพชฌงค์ ๗–มรรคมืองค์ ๘ ในจำนวน ๓๗ นี้ ถ้านับตัว “สภาวะธรรม” [องค์ธรรมย่อย] แท้ๆ คือ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไป

มี ๑๔ คือ สติ-วิริยะ-ขันตะ-จิตตะ-ปัญญา-สัทธา-สมาธิ-ปีติ-ปัสสัทธา-อุเบกขา-สัมมาสังกัปปะ-สัมมวาจา-สัมมากัมมันตะ-สัมมาอาชีวะ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะละเว้นห้ามการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ไปไม่ได้ เพราะเป็นปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนการเจริญ “สมาธิภาวนา-สมถภาวนา” ในเบื้องต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “สติปัฏฐาน ๔” คือ ฐานที่ตั้งแห่งสติ อันเกิดจากการเจริญอนุปัสสนาญาณ คือ “การใช้ปัญญาพิจารณาสภาพธรรมอยู่เนื่องๆ-การตามเห็น-มนสิการเนื่องๆ” กับ “โพชฌงค์ ๗” คือ องค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ อันเป็น “กำลังพลังแห่งสมาธิ” ที่จะกลายเป็น “ฉานวิโมกข์-ญาณวิโมกข์” [ปัญญาแห่งความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์] นั่นคือ “สัลเลขธรรม” คือ ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส ที่หมายถึง “ฉาน-วิปัสสนา” นั่นเอง สำหรับ “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” ประกอบด้วยหลักธรรม ๗ ประการ ดังนี้

(๑) “สติปัฏฐาน ๔” หมายถึง ที่ตั้งของสติ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน ซึ่งทำให้รู้ถึง “อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ” [สถาปนา] นั่นคือ ปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ ในความหมายรวมๆ ฉะนั้น การเจริญธรรม “มหาสติปัฏฐาน ๔” นี้ เป็นด่านแรกแห่งการปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่า “อริยมรรค” ได้แก่

(๑) “กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน” —การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า

เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา โดยจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คือ

(๑) “อานาปานสติ” กำหนดลักษณะลมหายใจเข้าออก “อัสสาสะ-ปัสสาสะ” ควรใช้เจริญฉานในขั้นแรก (๒) “อริยาบถ” กำหนดครุฑันอริยาบถ (๓) “สัมปชัญญะ” สร้างสัมปชัญญะในการกระทำความเคลื่อนไหวทุกอย่าง (๔) “ปฏิภูมมนสิการ” พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ (๕) “ชาตุมนสิการ” พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่างๆ และ (๖) “นวลีวธิกา” พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน ๘ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของคนก็จักเป็นเช่นนั้น (ดูเพิ่มเติมในภาคผนวก-กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน)

(๒) “เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน” —การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็น

จริงว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดเวทนาอันเป็น สุขก็ดี-ทุกข์ก็ดี-เฉยๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นสามิส [มีเครื่องต่อ-วัตถุ] และเป็นนิรามิส [เป็นอิสระ] ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

(๓) “จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน” —การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า

เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดจิตของตนที่มีระคะ-ไม่มีระคะ-มีโทสะ-ไม่มีโทสะ-มีโมหะ-ไม่มีโมหะ-เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว-ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ เป็นต้น อย่างไรก็ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

(๕) “**สัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” —การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริง
ว่าเป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัด
ธรรมทั้งหลาย ได้แก่ **นิเวศน์ ๕-ขั้น ๕-อายตนะ ๑๒-โพชฌงค์ ๗-อริยสัจ ๔** ว่าคือ
อะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น
ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ

(๒) “**สัมมปธาน ๔-ปธาน ๔**” หมายถึง **ความเพียร ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่** ได้แก่

(๑) “**สังวรปธาน**” —**เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น** คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่
เกิด มิให้เกิดขึ้น [ให้พิจารณาถึง “**อินทริยสังวร**” กับ “**สติสังวร**”]

(๒) “**ปหานปธาน**” —**เพียรละหรือเพียรกำจัด** คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

(๓) “**ภาวนापธาน**” —**เพียรเจริญ-เพียรก่อให้เกิด** คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น

(๔) “**อนุรักษนาปธาน**” —**เพียรรักษา** คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้
เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ [ให้พิจารณาถึง “**อารักขกัมมัฏฐาน**” เพื่อความไม่ประมาท]

(๓) “**อิทธิบาท ๔**” หมายถึง **คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่ง**
หมาย ซึ่งต้องเป็นองค์ประกอบภายในตน ที่เรียกว่า “**พลังความคิด-ขวัญกำลังใจ-แรงคลบนัดดา**
ใจ” [A Power of Thoughts –Morale –Inspiration] ซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จ ความเป็นเลิศ ความ
ถึงพร้อมสมบูรณ์ในทุกด้าน ได้แก่

(๑) “**ฉันทะ**” —**ความพอใจ** คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และ
ปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป = “**พอใจ-ศรัทธาเลื่อมใส**”

(๒) “**วิริยะ**” —**ความเพียร** คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอา
ธุระไม่ทอดทิ้ง = “**ขยัน-อดทน-บากบั่น**”

(๓) “**จิตตะ**” —**ความคิดมุ่งไป** คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกใฝ่
ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ = “**มุ่งมั่น**”

(๔) “**วิมังสา**” —**ความไตร่ตรอง-ทคตอง** คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหา
เหตุผล และตรวจสอบข้อที่ยังห้อยในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ คัดค้นวิธีแก้ไข
ปรับปรุง เป็นต้น = “**คิด-วิเคราะห์-แยกแยะ-หาผล-ปรับปรุงแก้ไข**”

วิธีเจริญอิทธิบาท ๔ [โดยย่อ บาทอภิญญาทั้ง ๖ ประการ เจริญให้มากทำให้อายุยืน ซึ่งเป็นขั้นตอนของ
การกำจัด “**นิเวศน์ ๕-นิเวศูปกิเลส**” และ “**อุปกิเลส ๑๖-จิตตอุปกิเลส**” รวมทั้ง “**กิเลส ๑๐**” ซึ่งเป็น
“**ปรัญญฐานกิเลส**” คือ กิเลสอย่างกลาง ที่ต้องกำจัดด้วย “**อริจิตตสิกขา**” คือ จิตอันยิ่ง]

(๑) **ไม่ย่อหย่อนเกินไป “อิทธิบาท ๔”** ประกอบด้วยความเกียจคร้าน สัมปยุตต์ด้วยความเกียจคร้าน

(๒) **ไม่ต้องประคองเกินไป “อิทธิบาท ๔”** ประกอบด้วยอุทฺธัจจะ สัมปยุตต์ด้วยอุทฺธัจจะ [ฟุ้งซ่าน]

- (๓) ไม่หดหู่ในภายใน “อิทธิบาท ๔” ประกอบด้วยถีนมิตตะ สัมปยุตต์ด้วยถีนมิตตะ [ความว่างเหงา หวานอน]
- (๔) ไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก “อิทธิบาท ๔” พล่านไป ปรารภ “กามคุณ ๕” ในภายนอก ไม่เกิดสมาธิ แห่งจิตที่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว คือ “สัมมาสมาธิ”
- (๕) มีความสำคัญในเบื้องหลังและเบื้องหน้า “เบื้องล่างฉันใด-เบื้องบนก็ฉันนั้น” และ “เบื้องบน ฉันใด-เบื้องล่างก็ฉันนั้น” เช่น กายกตาสติ [อาการ ๓๒-ปฏิกุลมณสิการ] รวมทั้ง “กลางวันฉันใด-กลางคืนก็ฉันนั้น” และ “กลางคืนฉันใด-กลางวันที่ฉันนั้น” เกิดความรู้แจ้งแทงตลอด “ปฏิเวธะ” ที่สว่างไสวแห่งจิต คือ อากาญญูแจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาชัด
- (๖) จิตใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ อบรมจิตให้สว่างอยู่ “อาโลกสัญญา-ทิวาสสัญญา” [ความสำคัญ ว่าแสงสว่าง ไม่ว่าหลับหรือลืมตาก็เห็นรูปเช่นเดียวกัน คือ เกิดความสว่างไสวไม่ว่าวันหรือคืน] ดังเช่นบุคคลประเภทที่ ๔ “สว่างมา-สว่างไป” คือ สภาวะจิตไม่เกิดปัญญาทึบ หรือความทรมานปัญญา แต่ “สะอาด-ส่องใส-เบิกบาน” คือ เป็นคนที่จิตใจสว่างไสวเกิดปัญญาแท้
- (๔) “อินทรีย์ ๕” หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ซึ่งธรรมที่ตรงกันข้ามแต่ละอย่าง จะเข้าครอบงำไม่ได้ ได้แก่
- (๑) “สัทธา-สัทธินทรีย์” —ความเชื่อ ย่อมระงับปิดกั้นความไร้ศรัทธา-อสังฺกธา
 - (๒) “วิริยะ-วิริยอินทรีย์” —ความเพียร ย่อมระงับปิดกั้นความเกียจคร้าน-โกสฺสชชะ
 - (๓) “สติ-สตินทรีย์” —ความระลึกได้ ย่อมระงับปิดกั้นความประมาท-ปมาทชะ
 - (๔) “สมาธิ-สมาธิินทรีย์” —ความตั้งจิตมั่น ย่อมระงับปิดกั้นความฟุ้งซ่าน-อุทฺทจชะ
 - (๕) “ปัญญา-ปัญญาอินทรีย์” —ความรู้ทั่วชัด ย่อมระงับปิดกั้นความหลงลืมสติ-โมหชะ หรือ “อสังฺปชฺชัญญะ” คือ ความไม่รู้ไม่เห็น ขัดข้องเพราะ อวิชา-ความหลง-อกุศลมูล หรือ “มฺกฺขุสฺสจชะ” คือ การอยู่อย่างขาดสติ-ไม่มีสติ-ระลึกตามไปไม่ได้-ระลึกย้อนไปก็ไม่ได้-นึกไม่ออก-จำไม่ได้-พินเพื่อน-หลงลืม-หลงเลื่อน-หลงไหลไป-หลงพร้อม คือ “สมฺโมหวิหาโร” แปลว่า “อยู่ด้วยความหลง” [ตั้งนโมไม่ทัน]
- (๕) “พละ ๕” หมายถึง ธรรมที่เป็นกำลัง [ขวัณฺณพลังใจ-แรงบันดาล-จิตที่ตั้งมั่น เลื่อมใส ศรัทธา = อธิโมกข์] ให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงกันข้ามแต่ละอย่าง จะเข้าครอบงำไม่ได้ [อุปปฏิภยธรรมเช่นเดียวกับ อินทรีย์ ๕] ได้แก่
- (๑) “สัทธา-สัทธาพละ” คือ ความเชื่อ —เลื่อมใส ศรัทธา เชื่อมั่นในอริยมรรค
 - (๒) “วิริยะ-วิริยพละ” คือ ความเพียร — เพียรชอบในการละชั่วทำดี
 - (๓) “สติ-สติพละ” คือ ความระลึกได้ —ไม่หลงลืม เลื่อนลอย
 - (๔) “สมาธิ-สมาธิพละ” คือ ความตั้งจิตมั่น —ไม่ฟุ้งซ่านสัดสาย

(๕) “ปัญญา-ปัญญาพละ” คือ ความรู้ทั่วชัด — โยนิโสมนสิการ จลตาคติคุณวิธี

(๖) “โพชฌงค์ ๗” หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้—องค์ธรรมตรัสรู้ ได้แก่

(๑) “สติ” — ความระลึกได้—สำนึกพร้อมอยู่—ใจอยู่กับกิจ—จิตอยู่กับเรื่อง

(๒) “สัมมวิจยะ” — ความเพียรธรรม—ความสอดคล้องสืบค้นธรรม

(๓) “วิริยะ” — ความเพียรบากบั่นเพื่อทำดีละชั่ว

(๔) “ปีติ” — ความอิ่มใจ—ความดื่มด่ำในใจ

(๕) “ปัสสัทธา” — ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ

(๖) “สมาธิ” — ความมีใจตั้งมั่น—จิตสงบแน่วแน่ในอารมณ์เดียว—ไม่ฟุ้งซ่าน

(๗) “อุเบกขา” — ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามเป็นจริง

หมายเหตุ: เรียกเต็มว่า สติสัมโพชฌงค์ สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยะสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธาสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ [ดูภาคผนวก-โพชฌังคปริตร ซึ่งอธิบายถึง เมื่อได้ฟังเข้าใจ “โพชฌงค์ ๗” เกิดความปริดาปราโมทย์-ปีติยินดี-ร่าเริงใจ-เบิกบานใจ ในสภาวะที่จิตเป็น “โพชฌงค์จิต” ย่อมทำให้ร่างกายและจิตใจเป็นปกติสุขหายจากโรคภัยได้เช่นกัน เพราะจิตสะอาดบริสุทธิ์—สิ่งนี้คือ “ธรรมโอสธ”] ผู้ที่สามารถบรรลุถึง “โพชฌงค์ ๗” ได้ ย่อมเกิดอารมณ์แห่ง “รมณีย์” คือ น่าบันเทิงใจ—น่ายินรมย์—น่ายิน และ “ปราโมทย์” คือ ความบันเทิงใจ—ความปลื้มใจ และเกิด “โอสถ” คือ แสงสว่าง—แสงประทีปแห่งปัญญา และ “นิกัณติ” คือ ความดีใจพอใจ อันเป็นฐานในองค์ธรรมทั้ง ๗ อย่าง มีความสมบูรณ์แห่งธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ภาวะจิตแห่งโพชฌงค์ ๗ นี้ จะต้องประกอบด้วย “ธรรมสมาธิ ๕” ด้วย ได้แก่ “ปราโมทย์-ปีติ-ปัสสัทธา-สุข-สมาธิ” เพราะเกิดความมั่นใจในแนวทางปฏิบัติ ธรรมว่าถูกต้องตาม “มัชฌิมาปฏิปทา-อริยมรรคมีองค์ ๘” [อารมณ์พระอรหันต์] ดังนี้

“โพชฌงค์ ๗” หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ได้แก่

(๑) “สติ” — ความระลึกได้—สำนึกพร้อมอยู่—ใจอยู่กับกิจ—จิตอยู่กับเรื่อง ย่อมทำให้เกิด “อุปฏฐาน” คือ สติชัด ประกอบด้วย “สัมปชัญญะ ๔”

(๒) “สัมมวิจยะ” — ความเพียรธรรม—ความสอดคล้องสืบค้นธรรม—สามารถจำแนกแจกธรรมได้ ทำให้เกิด “ญาณ” คือ ความรู้ที่คมชัด

(๓) “วิริยะ” — ความเพียรบากบั่นเพื่อทำดีละชั่ว ทำให้เกิด “ปัดคาหะ” คือ ความเพียรที่พอดี—ที่ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์—ชำระจิตมิให้มีนิเวศ คือ “ชาคริยานุโยค” หรือ หมั่นประกอบกุศลธรรม คือ “กุสธสัมมานุโยค”

(๔) “ปีติ” — ความอิ่มใจ—ความดื่มด่ำในใจ ทำให้เกิด “อิโหมกข์” คือ ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่อนคลายทั่วมวลอันอย่างยิ่ง

- (๕) “ปัสสัทธา” —ความผ่องคลายสงบเย็นภายใน—ความอึดใจปลาบปล้ำ ทำให้เกิด “สุข”
คือ ความสุขนำขึ้นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง
- (๖) “สมาธิ” —ความมีใจตั้งมั่น—จิตสงบแน่วแน่ในอารมณ์เดียว—ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เกิด
“จตุตถฌาน—อัปปนาสมาธิ” คือ สมาธิที่แน่วแน่ หรือ “เอกัคคตา” คือ ความมีอารมณ์
เป็นอันเดียวตามระดับชั้นฌานทั้ง ๔ จนเป็นสมาธิในวิปัสสนา
- (๗) “อุเบกขา” —ความมีใจเป็นกลางที่ลงตัวสนิทเพราะเห็นตามเป็นจริง ทำให้เกิด “ตัตตร
มัจฉัตตตา—ตัตตรมัจฉัตตุเปกขา” คือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ ที่ผ่านเข้ามา
ภาวะที่จิตและเจตสิกตั้งอยู่ในความเป็นกลาง

ด้วยเหตุนี้ การเจริญโพชฌงค์ ๗ จึงเป็นภาวะที่จิตบริสุทธิ์ที่ปราศจากกิเลสทั้งหลายเข้ามาครอบงำ
หรือกลุ่มรุ่มทั้งกายและใจ [วิติกัมภีเลส—ปริยัญฐานกิเลส—อนุสยกิเลส] มิฉะนั้น จะเป็นองค์ธรรม
แห่งการตรัสรู้ไม่ได้เด็ดขาด สิ่งที่เร้าหมองเป็นอุปสรรค [มาร—ความชรา—โรคภัยไข้เจ็บ ดู
ภาคผนวก—โพชฌงค์ปริตร] จะไม่เกิดขึ้นกับร่างกายและจิตใจในภาวะดังกล่าวนี้ เพราะทุกอย่าง
อยู่ใน “ภาวะที่สะอาดบริสุทธิ์และเบิกบานใจ” [ผู้เบิกบาน] คือ ความบริสุทธิ์จนถึงขั้นที่ว่า “ธาตุ
ดินกลายเป็นพระธาตุ” ได้ ซึ่งต้องถึงพร้อมด้วย “อัปปมัญญาธรรม” ได้แก่ “เมตตา—กรุณา—
มูทิตา—อุเบกขา” ฉะนั้น การเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ให้ครบถ้วน [อารมณ์พระอรหันต์] จึงเป็น
เรื่องสำคัญ ซึ่งจะเริ่มตั้งแต่ต้นเจริญภาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อย่ามองข้ามหลักธรรม “สติปัฏ
ฐาน ๔” กับ “มรรคมืองค์ ๘” ซึ่งการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ต้องอยู่ในอารมณ์กรรมฐานของผู้
กำลังบำเพ็ญเพียรภาวนา ก่อนที่จะโยงไปเชื่อมกับ “สมถธรรม” และ “วิปัสสนาธรรม”

(๗) “มรรคมืองค์ ๘” หมายถึง “ทางมืองค์แปดประการ อันประเสริฐ” (ดูบททวนในบทที่ ๒ ขั้นตอน
การเจริญอุยิมมรรคมืองค์ ๘) เปรียบเทียบกับ “จริยา ๘” คือ ความประพฤติ ได้แก่

- (๑) “สัมมาทิฐิ” —เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้หรือสัญจักษ์ ๔ หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือ รู้กุศลและ
อกุศลมูลกับกุศลและอกุศลมูล หรือ เห็นปฏิจางสมุปบาท = ทัสสนจริยา—การเห็นแจ้ง
- (๒) “สัมมาสังกัปปะ” —คำริชอบ ได้แก่ เนกขัมมสังกัปป์ อพยาบาทสังกัปป์ อวิหิงสาสังกัปป์
= อภิโรปนจริยา—มีกระบวนทัศน์
- (๓) “สัมมาวาจา” —เจรจาชอบ ได้แก่ วจีสัจจิต ๔ = ปริคคหจริยา—ตำรวมาจา
- (๔) “สัมมากัมมันตะ” —กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจจิต ๓ = สมุญฐานจริยา—สร้างสรรค์
- (๕) “สัมมาอาชีวะ” —เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ประกอบสัมมาชีพ = โวทานจริยา—ความบริสุทธิ์
- (๖) “สัมมาวายามะ” —พยายามชอบ ได้แก่ สัมมัปปธาน ๔ = ปคคหจริยา—หมั่นพากเพียร
- (๗) “สัมมาสติ” —ระลึกชอบ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ = อุปัฏฐานจริยา—สติชัดแก่กล้า
- (๘) “สัมมาสมาธิ” —ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔ = อวิกเขปจริยา—จิตสงบตั้งมั่นสนิท

อย่างไรก็ตาม สำหรับ “อริยมรรคมีองค์ ๘” นั้น ถ้าปฏิบัติตามหลักธรรมที่มันตีการอยู่ในองค์มรรคทั้ง ๘ ได้จริง ใดๆ ก็ยังอยู่ใน “เส้นทางแห่งอริยมรรค” ไม่ผิดพลาด คือ สามารถบรรลุถึง “โลกุตตรธรรม ๘” ได้ อย่างแน่นอนในอนาคตอันใกล้ เพียงแต่ว่าจะประพฤติปฏิบัติให้ถึงที่สุดได้จริงหรือไม่ เพราะชีวิตมีอุปสรรคมากมาย [“มาร ๕” อย่าไปล้อเล่นกับมัน ไม่ใช่เพื่อน มันเอาจริง ตายไม่ทันคิดไปมากมายหลายคน] แล้วจะหลีกเลี่ยงมันได้อย่างไรเท่านั้นเอง ให้สังเกตว่า คนที่ล้มเหลวมักมีข้อแก้ตัวในเรื่องภาระอื่นๆ ที่ต้องรับผิดชอบมากมายชอบ ทำให้เรื่องหลักสำคัญกลายเป็นเรื่องรองไป เช่น การให้ความสำคัญกับการเลี้ยงลูกหลาน การให้ความสำคัญกับ “เรื่องปากท้อง” (คิดแบบมีกิเลสค้นหาเครื่องผูกมัด = อยู่กับมายาชีวิต) นั้น สำคัญกว่า “การไปเจริญปฏิบัติธรรม” (คิดแบบดับกิเลสปล่อยวางเป็นอิสระ = อยู่กับความอริยสังขาร-ความจริงแห่งชีวิต) ซึ่งน่าจะเป็นความบกพร่องหรือความผิดพลาดเรื่องการทำ “คุณค่า” หรือ “ตระกะ” ในเรื่องแบบนี้ก็เป็นเรื่องที่น่าใจได้ยาก เพราะบอกได้อย่างเดียวว่า “เป็นกรรมของสัตว์-กัมมัตสกตา” [เข้าไปยุ่งมากทำให้ “เสียวธรรม” เปลาๆ คือ พวกบุคคลประเภทที่ ๑ “มิดมา-มิดไป” คือ โง่เขลาไม่เจ็ดหลาย-มีความโง่เป็นอาภรณ์ ให้เจริญอุเบกขาจิตไว้ดีกว่ากันเยอะเลย] ฉะนั้น การแสวงหาความจริงแห่งชีวิต จะเริ่มเมื่อจุดใดนั้น ตอบได้ยาก เป็นเรื่องเฉพาะบุคคล โอกาสของแต่ละบุคคลก็แตกต่างกัน คือ **ทุกอย่างอยู่ที่ใจของแต่ละคนเท่านั้นเอง** อีกประการหนึ่ง ให้พิจารณาถึงการเจริญภาวนากรรมฐานใน “สมถภาวนา” หมายถึง “จิตตภาวนา” นั้น คือ การเจริญจิต-พัฒนาจิต-การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง-เจริญอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา-มีฉันทะ-ขยันหมั่นเพียร-อดทน-มีสมาธิ และ สดชื่น-เบิกบาน-เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น ซึ่งหมายถึง “จิตตอดานจิต-จิตประภัสสร” คือ **จิตที่ปราศจากนิรวณ** เป็นจิตที่ปราศจากนิรวณทั้ง ๕-อวิชชา-อหังการ-อกุศลธรรมทั้งปวง และประกอบด้วยองค์มาน ๒ ได้แก่ “อุเบกขา-เอกัคคตา” หรือ “ัตตรมัชฌัตตตา-สมาธิ” นั่นคือ **ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ และ ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว** คำว่า “สมาธิ” หมายถึง **ความมีใจตั้งมั่น-ความตั้งมั่นแห่งจิต-การทำให้ใจสงบแน่วแน่-ไม่ฟุ้งซ่าน-ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วอยู่ในอารมณ์** คือ **สิ่งใดสิ่งหนึ่งเท่านั้น** ฉะนั้น “อุเบกขา-สมาธิ” [อัปปนาสมาธิ] อันเป็นองค์ธรรมสำคัญซึ่งมีอยู่ใน “โพชฌงค์ ๗” ที่จะทำหน้าที่เป็นองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ คือ “สมาธิในวิปัสสนา-จิตตวิปัสสนา-ญาณทัสสนะ” อันเป็นองค์ประกอบปัจจัยสำคัญในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอีกขั้นหนึ่ง ฉะนั้น การหมั่นเพียรในการเจริญ “โพธิปักขิยธรรม ๓๗-อภิญญาเทสิตธรรม ๓๗” [เอกายนมรรค-ทางอันเอก เช่น สติปัฏฐาน ๔-สัมมัปปธาน ๔ เป็นต้น] กำหนดสติตามพิจารณาอย่างสืบเนื่องอยู่เนืองๆ เป็นนิตย์ จึงเป็นเรื่องที่สำคัญ ทำให้มาก ฉะนั้น ความเข้าใจที่ถูกต้อง คือ “สัมมาทิฐิ” ในเนื้อหาสาระแห่งธรรมทั้งหลาย จึงเป็นเรื่องที่ต้องสามารถแยกแยะ “จำแนกแจกธรรม” [สัมมวิจยะ-วิมังสา] ได้อย่างถูกต้องมีระบบระเบียบที่ชัดเจน ไม่ใช่การปฏิบัติธรรมที่ไร้จุดหมายปลายทาง ไม่เกิด “ปัญญาเห็นธรรม” [ธรรมจักษุ-ปัญญาจักษุ] และ “ปัญญาตรัสรู้-ญาณวิโมกข์” อย่างเช่น นั่งสมาธิแล้วเกิดเห็นภาพนิมิตตามสัญญาเก่าของตน คือ **ระลึกชาติได้** ก็เกิดการปรุงแต่งในสมาธิจนเกิดอาการฟุ้งซ่านด้วยสำคัญผิดในธรรม ที่เรียกว่า “**สัมมุตถัจจะ-ธรรมุตถัจ**” คือ “**ความฟุ้งซ่าน-อุทถัจจะ**” เนื่องจากเกิด “วิปัสสนูปกิเลส ๑๐”

อย่างไรอย่างหนึ่งขึ้นแล้วสำคัญคิดว่าคนได้บรรลุอริยธรรม [ได้แก่ อริยศีล-อริยสมาธิ-อริยปัญญา-อริยวิมุตติ] แล้ว ได้แก่ “มรรค-ผล-นิพพาน” จิตก็เลยคลาดเขวออกไป เพราะ “นีกพลาณ-คิดจับจด-ฟุ้งซ่าน” [ถึงขั้นเป็นบ้าพร้อมแล้ว-พูดไม่รู้ภาษา] นั่นเอง และไม่เกิด “ปัญญา-ความรอบรู้-รู้ทั่ว-เข้าใจ-รู้ซึ่ง” [ความรู้ไม่จริงแห่ง “อวิชา” และความหลงไหลเสียสติ “โมหะ”] หรือ “ญาณ-ความรู้ที่คมชัด” ที่จะเห็น “นามรูปหรือสังขารโดยไตรลักษณ์” [ปัญญาไม่คมชัดจริงใน “สัมมสนญาณ” กับ “อุทยัพพยานุปัตสนาญาณ” จึงฟุ้งซ่านโดยสำคัญคิดว่าได้เข้าถึง “อัสวักขยญาณ” คือ “ความตรัสรู้”] ได้จริง ซึ่งในฝ่ายวิปัสสนากาวนา เรียกว่า “ปัญญาเห็นธรรม” นั่นคือ “อาการวิปัสสนาที่ขาดประสบการณ์” โดยไม่เกิด “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ที่แก้ก่ด้าจริง ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรม ๔ กลุ่ม ในเบื้องต้นนี้ ได้แก่

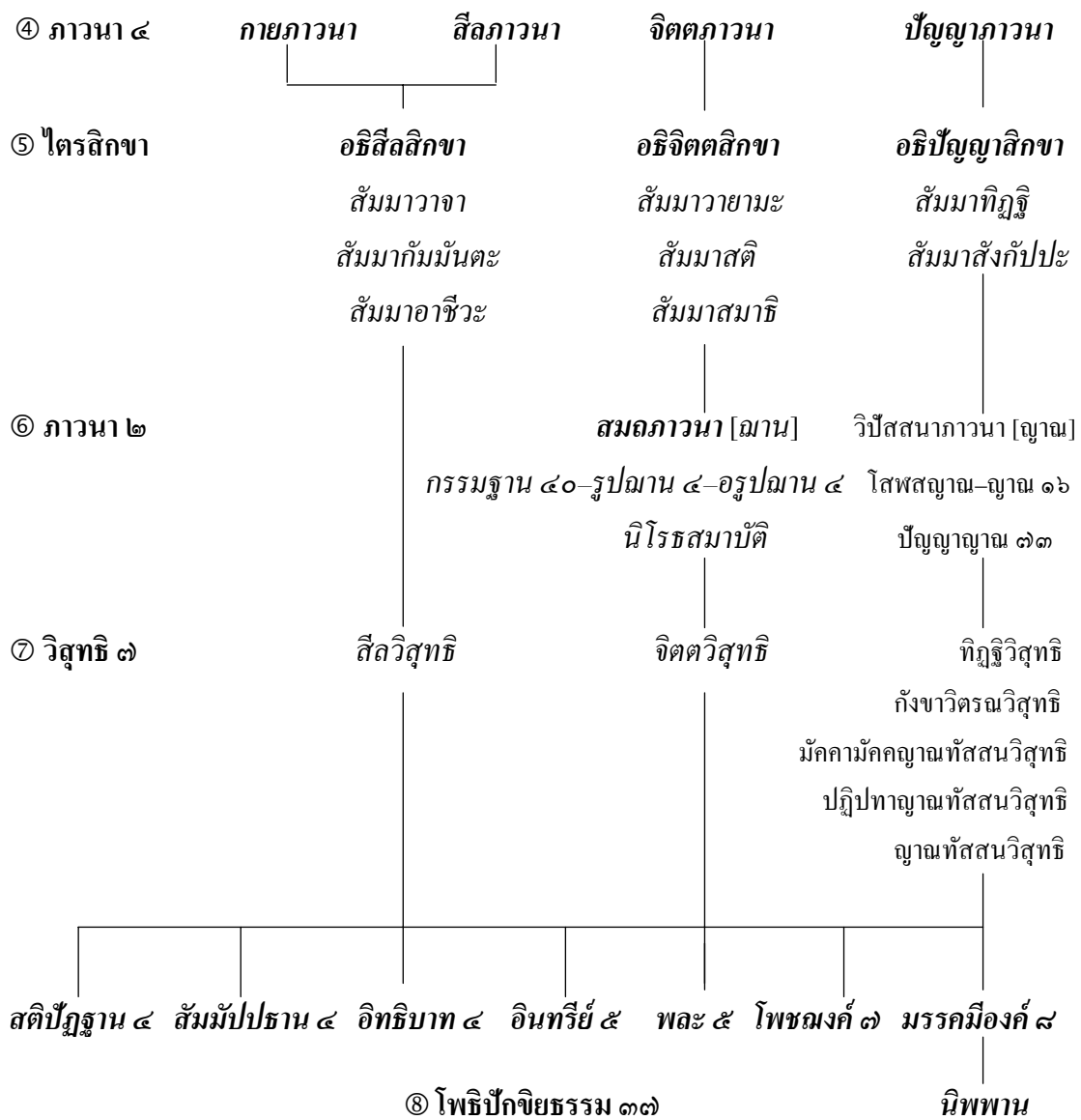
- (๑) “ขั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทรี ๒๒” (ดูเพิ่มเติมในภาคผนวก-เบญจขั้น) เท่ากับ เห็น สภาพแห่งทุกข์ทั้งปวง ที่เรียกว่า “อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์” = นามรูปปริจเฉทญาณ
- (๒) “ปฏิจสุมุขบาท ๑๒-ปฏิจสุมุขป็นนธรรม” เท่ากับเห็น “กฎแห่งกรรม-กฎแห่งกรรมของสัตว์” [ซึ่งหมายถึง “อตุปปาทญาณ-ทิพพจักขุญาณ” (ข้อ ๓ ในวิชา ๓-ญาณ ๓) คือ ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย] เพราะ ได้เห็นเหตุแห่งทุกข์ “สงสารทุกข์” ที่สามารถอธิบายในเรื่อง “วิภูฏะ ๓-วิภูฏสงสาร” ได้แก่ “วงจรกิเลส-วงจรรกรรม-วงจรวิบาก” = ปัจจัยปริคคหญาณ
- (๓) “ไตรลักษณ์-สามัญลักษณ์” คือ “อนิจจตา-ทุกขตา-อนัตตตา” ที่ทำให้เกิด “ยถาภูตญาณทัสสนะ” หรือ “ธรรมฐิติ” หมายถึง ความดำรงคงตัวแห่งธรรม ความตั้งอยู่แน่นอนแห่ง “กฎธรรมดา-กฎธรรมชาติ” [ธรรมนิยาม ๓-สามัญลักษณ์ ๓-ปฏิจสุมุขบาท ๑๒] ได้แก่ (๑) อนิจจานุปัตสนายถาภูตญาณ (๒) ทุกขานุปัตสนายถาภูตญาณ (๓) อนัตตานุปัตสนายถาภูตญาณ เท่ากับได้ปฏิเวธเข้าถึง “ญาณวิโมกข์” (ดู วิโมกข์ ๓-นิโรธ ๕) = สัมมสนญาณ
- (๔) “อริยัจจ ๔” เท่ากับ “มคคญาณ-มรรค ๔” [ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ] แต่ยังเป็นการเห็นอยู่ในขั้น กำหนดทุกข์สังข์ก่อน [นามรูปปริจเฉทญาณ] ซึ่งทั้งหมดเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาญาณ คือ “โศภสญาณ-ญาณ ๑๖” (ข้อ ๑-๔) ได้แก่ (๑) “นามรูปปริจเฉทญาณ” คือ ญาณกำหนดจำแนกรูปร่างและรูป (๒) “ปัจจัยปริคคหญาณ” คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป (๓) “สัมมสนญาณ” คือ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ และ (๔) “อุทยัพพยานุปัตสนาญาณ” (ข้อ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๕) คือ ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป = วิปัสสนาญาณ ๕-โคตรภูตญาณ-โลกุตตรญาณ [มรรคญาณ-ผลญาณ] -ปัจจเวกขณญาณ

สำหรับเนื้อหาสาระสำคัญของ “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” นั้น เป็นประเด็นในฝ่ายวิปัสสนากาวนา ซึ่งจะขอกล่าวถึงรายละเอียดเพิ่มเติมในบทต่อไป.

ปัจจัยมบท บทที่ ๓ ว่าด้วยการเจริญสมถภาวนา

เมื่อจัดระดับองค์ความรู้ในบทที่ ๓ คือ “การเจริญสมถภาวนา” ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรมแก่นสำคัญ ได้แก่ (๑) มัชฌิมาปฏิปทา (๒) อริยมรรคมีองค์ ๘ (๓) อริยสัจจ์ ๔ (๔) ภาวนา ๔ (๕) ไตรสิกขา (๖) ภาวนา ๒ (๗) วิสุทธิ ๗ (๘) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ให้พิจารณาตามหัวข้อตัวหนา ตัวเอนหนา ตัวเอนปกติ

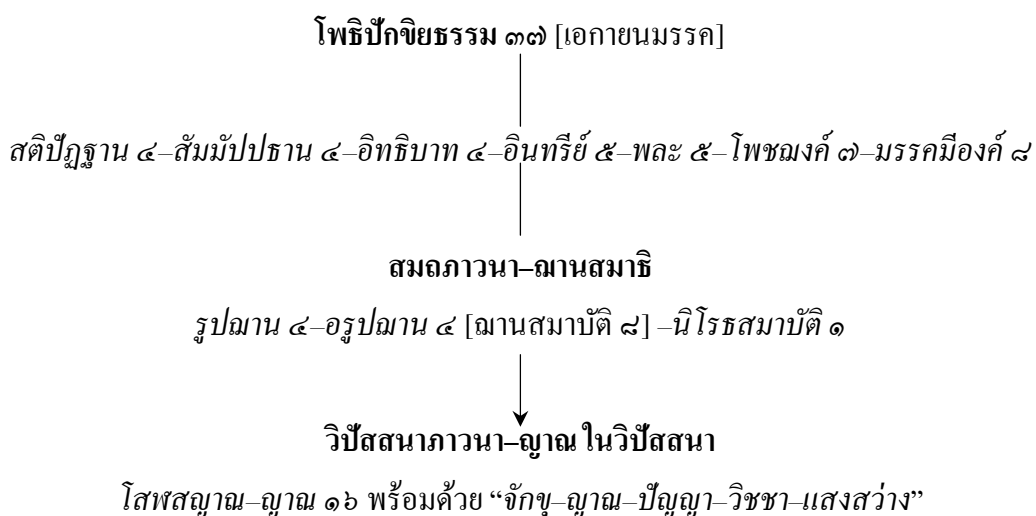
- ① มัชฌิมาปฏิปทา (๑) เริ่มต้นด้วยปัญญา (๒) ดำเนินด้วยปัญญา (๓) นำไปสู่ปัญญาอันยิ่ง
- ② อริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาทิฐิ-สัมมาสังกัปปะ-สัมมาวาจา-สัมมากรรมันตะ-สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ
- ③ อริยสัจจ์ ๔ ทุกขอริยสัจจ์-ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์-ทุกขนิโรธอริยสัจจ์-ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์

ภาพประกอบ ๔: ภาพองค์รวมเชิงโครงสร้างและระบบแห่งพุทธธรรมด้านสมถภาวนา

ผู้ปฏิบัติธรรมได้เข้าถึงหลักธรรมสำคัญครบ ๘ ระดับ ได้แก่ (๑) มัชฌิมาปฏิปทา (๒) อริยมรรคมีองค์ ๘ (๓) อริยสัจ ๔ (๔) ภavana ๔ (๕) ไตรสิกขา (๖) ภavana ๒ (๗) วิสุทธิ ๗ และ (๘) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ พร้อมด้วยสัมปยุตตธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรม “การเจริญสมถภาวนา” (สมถธรรม) จำนวน ๑๖ หลักธรรมย่อย ได้แก่ (๑) ปาริสุทธิศีล ๔ (๒) ฌาน ๔-รูปฌาน ๔ (๓) ธรรมสมาธิ ๕ (๔) องค์ฌาน ๖ (๕) ปิฎิ ๕ (๖) โภชณงค์ ๗ (๗) นิเวศน์ ๕ (๘) อุปกิเลส ๑๖-จิตตอุปกิเลส ๑๖ (๙) วสี ๕ (๑๐) อรูป ๔-อรูปรูป ๔ (๑๑) ฌานวิโมกข์ (๑๒) วิโมกข์ ๘ (๑๓) อริยบุคคล ๗ (๑๔) อนุบุพพวิหารสมาบัติ-อนุบุพพวิหาร ๕ (๑๕) สมาธิ ๓ (๑๖) วิโมกข์ ๓ (๑๗) ลัทธินอกพระพุทธศาสนา ๓ (๑๘) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔-สัมมปปธาน ๔-อิทธิบาท ๔-อินทริย์ ๕-พละ ๕-โภชณงค์ ๗-มรรคมีองค์ ๘

อย่างไรก็ตาม ในขั้นตอนนี้ ต้องไตร่ตรองพิจารณาให้เห็น “**เครือข่ายหรืออาณาจักรแห่งธรรม**” ที่เป็นภาพรวมในลักษณะ “**สหชาติธรรม**” [หน่วยรวมเดียวกัน = United Unit] คือ การรวมกันของบรรดาธรรมทั้งหลายที่สัมพันธ์กันเชิงปัจจัยที่เป็น “**หน่วยรวมหลัก**” ที่ทำให้เกิด “**ฌานธรรม-สมาธิธรรม-สมถธรรม**” โดยเฉพาะการเกิดธรรมองค์แห่งการตรัสรู้ คือ “**โภชณงค์ ๗**” นั้น มีความเกี่ยวข้องกับ “**สมถภาวนา-รูปฌาน ๔**” [จิตตวิสุทธิ ข้อ ๒ ในวิสุทธิ ๗] ได้อย่างไร จนทำให้ “**โภชณงค์ ๗**” ได้เรียกว่า “**สมาธิในวิปัสสนา-ตัววิปัสสนา**” ซึ่งแสดงนัยถึง “**ฌานวิโมกข์**” อันเกี่ยวข้องกับ “**สมาธิ ๓**” ที่สัมพันธ์กับ “**ญาณวิโมกข์-วิโมกข์ ๓**” ในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งหมายถึงประเภทของความหลุดพ้น จัดตามลักษณะการเห็นไตรลักษณ์ข้อที่ให้ถึงความหลุดพ้น แต่อย่างไรก็ตาม ก็ให้พิจารณาในบรรดาสัมปยุตตธรรมระหว่าง “**สมถธรรม**” กับ “**โพธิปักขิยธรรม ๓๗**” ให้เห็นภาพรวมที่ชัดเจน เพราะเป็นการเริ่มพัฒนาจิตใจให้บริสุทธิ์ ที่มีพื้นฐานมาจาก “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” ที่จะมองข้ามความสำคัญไปไม่ได้เด็ดขาด ให้พิจารณาความสัมพันธ์ในองค์รวม ๓ ได้แก่ “**โพธิปักขิยธรรม ๓๗-สมถภาวนา-วิปัสสนาภาวนา**” ซึ่งทั้งหมด “**เกิดขึ้นพร้อมกัน**”.

ภาพประกอบ ๕: แสดงลำดับการเจริญภาวนาคด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗-สมถภาวนา-วิปัสสนาภาวนา